

DZIENNIK URZĘDOWY

WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Warszawa, dnia 17 marca 2022 r.

Poz. 3080

UCHWAŁA NR SOK.0007.10.2022 RADY GMINY JEDNOROŻEC

z dnia 10 marca 2022 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego programu opieki nad zabytkami Gminy Jednorożec na lata 2022-2025”.

Na podstawie art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. *o samorządzie gminnym* (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 1372 z późn. zm.) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. *o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* (t.j. Dz. U. z 2021 r. poz. 710 z późn. zm.), po zasięgnięciu opinii Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, Rada Gminy Jednorożec uchwala, co następuje:

§ 1. Przyjmuje się „Gminny program opieki nad zabytkami Gminy Jednorożec na lata 2022-2025”, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2. Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Jednorożec.

§ 3. 1. Uchwała wchodzi w życie z dniem podjęcia.

2. Uchwała podlega ogłoszeniu w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego.

Przewodniczący Rady Gminy

Cezary Wójcik

Załącznik do uchwały Nr SOK.0007.10.2022
Rady Gminy Jednorożec z dnia 10 marca 2022 r.

PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI DLA GMINY JEDNOROŻEC NA LATA 2022–2025

Jednorożec, styczeń 2022

Spis treści

1. Wstęp	3
1.2 Słownik pojęć	6
2. Cele i podstawa prawna opracowania Programu opieki nad zabytkami.....	8
3. Uwarunkowania formalno-prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce..	9
– Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz. U. 2014 poz. 110).	14
– Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. 2019 poz. 1886);.....	15
4.1 Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	15
4.1.1. Krajowy program ochrony i opieki nad nabytkami na lata 2019–2022.....	15
4.1.2. Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004–2013 – uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020.....	17
4.1.3. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020	18
4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu	19
4.2.1. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Mazowieckim na lata 2018–2021	19
4.2.2. Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2030. Innowacyjne Mazowsze.....	21
4.2.3. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego	22
4.2.4. Na poziomie powiatu przasnyskiego.....	26
4.2.5. Na poziomie nadleśnictw	27
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego	28
5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy	28
5.1.1. Studium kierunków i uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego gminy Jednoróżec.....	28
5.1.2. Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego	33
5.1.3. Program Ochrony Środowiska dla Gminy Jednoróżec na lata 2017–2022.....	35
5.1.4. Strategia Rozwoju Gminy Jednoróżec na lata 2016–2025.....	36
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Jednoróżec	37
5.2.1. Zarys historii obszaru gminy Jednoróżec.....	37
5.2.2. Szkic rozwoju przestrzennego i charakterystyka zabudowy gminy Jednoróżec.....	54
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	66
5.3.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków i ujęte w gminnej ewidencji zabytków	66
5.3.2. Zabytki ruchome	68
5.3.3. Zabytki archeologiczne	71
5.3.4. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy	75
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń.....	77
6.1. Ocena stanu zachowania.....	77
6.2. Analiza szans i zagrożeń.....	82
7. Założenia programowe programu opieki nad zabytkami.....	88
7.1. Określenie celów Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jednoróżec na lata 2022–2025	88
7.2. Priorytety	88
8. Instrumentarium realizacji Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jednoróżec	106
9. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami.....	107
10. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków.....	111
11. Zasady monitorowania i oceny realizacji programu	112

12. Bibliografia	117
------------------------	-----

1. Wstęp

Gmina Jednoróżec leży na Mazowszu, na pograniczu regionu etnograficznego Kurpiowskiej Puszczy Zielonej oraz terenów o tradycjach drobnoszlacheckich. Omawiany teren należy do kilku regionów geograficznych¹. Administracyjnie gmina wchodzi w skład województwa mazowieckiego (w jego północnej części) i powiatu przasnyskiego (stanowi jego północno-wschodnią część). Zajmuje powierzchnię 233 km². Wedle danych 31 XII 2018 r. mieszkało tu 7160 osób, na 1 km² przypadało 31 osób, procentowy udział kobiet i mężczyzn był wręcz równy (99 kobiet na 100 mężczyzn)². Główną miejscowością i siedzibą władz gminnych jest Jednoróżec tworzący z przylegającą od południa wsią Stegna oraz częścią wsi Ulatowo-Pogorzel od północy wspólną jednostkę przestrzenną. Jednoróżec oddalony jest o ok. 18 km od Przasnysza – siedziby powiatu, a ok. 120 km od Warszawy – stolicy państwa. Gminę Jednoróżec tworzy 19 sołectw³.

Gmina Jednoróżec leży na obszarze Zielonych Płuc Polski i Natura 2000. Udział użytków rolnych stanowi blisko połowę ogólnej powierzchni gminy, lasy (głównie bory sosnowe) zajmują zaś 48,9% powierzchni gminy (stan na 2018 r.)⁴. Podstawowym zajęciem mieszkańców jest rolnictwo, zaś duży areał użytków zielonych ma swoje odzwierciedlenie w głównym źródle utrzymania, jakim jest hodowla bydła mlecznego. Ze względu na małe zużycie nawozów sztucznych i środków ochrony roślin, a także naturalne warunki i wysoką lesistość, jest to obszar o wysokich walorach ekologicznych, obfitujący w liczne siedliska zwierzyzny i ptactwa, charakteryzujący się czystymi zbiornikami wodnymi. Duży udział użytków zielonych (ponad 5,5 tys. ha, czyli 25% ogólnej ilości użytków rolnych) i duża

¹ Równina Kurpiowska – na jej terenie znajduje się ok. 60% obszaru gminy i jest to wschodnia część gminy omawianego obszaru, tworzy równinę pochyloną łagodnie z północnego-zachodu na południowo-wschód zgodnie z kierunkiem rzek Orzyca i Ulatówki; Wysoczyzna Ciechanowska – obejmuje niewielki obszar południowej części gminy, jest to równina znajdująca się na wysokości 125–118 m n.p.m.; Wzniesienie Mławskie – zajmuje ok. 40% powierzchni gminy w jej południowo-zachodniej części, jest to równina na wysokości 120–130 m n.p.m. *Charakterystyka gminy*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednoróżeckiej*, red. M. Dworniczak i in., Jednoróżec 2011, s. 9.

² *Gmina wiejska Jednoróżec, powiat przasnyski*, [w:] *Statystyczne Vademecum Samorządowca 2019*: <https://bit.ly/3n1PiaE> (dostęp 13 XII 2020 r.).

³ Obejmują następujące miejscowości: Budy Rządowe, Budziska, Drażdzewo Nowe, Dynak, Jednoróżec, Kobylaki-Czarzaste, Kobylaki-Konopki, Kobylaki-Korysze, Kobylaki-Wólka, Lipa, Małowidz, Nakieł, Obórki, Olszewka, Parciaki, Parciaki-Stacja, Połoń, Przejmy, Stegna, Ulatowo-Dąbrówka, Ulatowo-Pogorzel, Ulatowo-Słabogóra, Żelazna Prywatna, Żelazna Rządowa, Żelazna Rządowa-Gutocha.

⁴ Tamże.

powierzchnia upraw kukurydzy determinują rozwój przetwórstwa rolno-spożywczego i mięsnego oraz warzyw, a także chów bydła⁵. Lasy zaś sprzyjają rozwojowi przetwórstwa runa leśnego. Z powodu coraz wyższych kosztów utrzymania gospodarstw rolnych oraz małego areálu gospodarstw niektórzy mieszkańcy decydują się na ich likwidację. Mieszkańcy, którzy nie posiadają gospodarstwa rolnego, pracują w różnych sektorach gospodarki (budownictwo, przemysł produkcyjny, spożywczy i medyczny) w Jednoróźcu, Przasnyszu, Chorzeliach, a także w Warszawie i Olsztynie. Największymi pracodawcami w regionie są Szpital Powiatowy im. dr. Wojciecha Oczki w Przasnyszu, firma Kross SA w Przasnyszu czy Spółdzielnia Mleczarska „Mazowsze” i Bel Polska w Chorzeliach. Na terenie gminy funkcjonują dwa nadleśnictwa (Przasnysz i Parciaki z siedzibą w Budziskach). Mieszkańcy znajdują zatrudnienie przy wyrębie lasów i w zakładach przetwarzających drewno w okolicy. Wiele osób z przyczyn ekonomicznych wyjeżdża do różnych krajów Europy, m.in. Wielkiej Brytanii, Irlandii, Niemiec, Norwegii i Szwecji. Z kolei młodzi ludzie emigrują najczęściej na studia wyższe do Warszawy, Olsztyna lub Białegostoku (rzadziej do innych miast) i tam już zostają⁶. Na terenie gminy Jednoróźcie działa wiele organizacji pozarządowych⁷ oraz Gminna Biblioteka Publiczna z filiami w Olszewce i Parciakach⁸.

Przedmiotem niniejszego opracowania jest dziedzictwo kulturowe w granicach administracyjnych gminy Jednoróźcie. Składają się na nie ślady bytowania i osadnictwa człowieka na tych terenach w postaci stanowisk archeologicznych (od VIII tysiąclecia p.n.e. aż do okresu nowożytnego) oraz zachowane zabytki ruchome (obiekty nie powiązane trwale z miejscem występowania lub przechowywania) i nieruchome (architektura, budownictwo, pradziejowe artefakty i formy przestrzenne). Do zabytków ruchomych zaliczamy licznie występujące na terenie gminy kapliczki, figury i krzyże, będące materialnym dowodem religijności mieszkańców regionu, oraz

⁵ Tamże.

⁶ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny. Parafia pw. św. Floriana w Jednoróźcu*, Jednoróźcie 2020, s. 52–53.

⁷ Są to: Kółko Rolnicze „Posilenie” w Drążdżewie Nowym, Fundacja Dom Spokojnej Starości „Cyrenejczyk” w Żelaznej Rządowej, Koła Gospodyń Wiejskich w Budach Rządowych, Jednoróźcu, Lipie, Małowidzu, Połoni, Ulatowie-Pogorzeli i „Żelaźnianki to Kurpianki” w Żelaznej Rządowej, Stowarzyszenie Koła Gospodyń Wiejskich w Jednoróźcu, Stowarzyszenie „Przyjaciele Ziemi Jednoróżeckiej”, Stowarzyszenie „Nasza Wieś” w Ulatowie-Pogorzeli, Stowarzyszenie „Sąsiedzi” w Parciakach, Stowarzyszenie „Przyjaciele Małowidza”, Polski Związek Emerytów, Rencistów i Inwalidów w Jednoróźcu, Ochotnicze Straże Pożarne (Budy Rządowe, Jednoróźcie, Lipa, Małowidz, Olszewka, Parciaki, Połoń, Ulatowo-Pogorzeli, Żelazna Rządowa), a także Jednoróżecki Klub Badmintona „BadKurp”, Stowarzyszenie „Jednoróźcie Robi Co Może” i Ludowy Klub Sportowy „Mazowsze Jednoróźcie”. W 2019 r. reaktywowano w Jednoróźcu Związek Harcerstwa Polskiego. Archiwum Urzędu Gminy w Jednoróźcu, Plan odnowy miejscowości Jednoróźcie, załącznik do Uchwały Nr XXVI/129/09 Rady Gminy Jednoróźcie z 26 III 2009 r., s. 33: <https://bit.ly/36K6lpz> (dostęp 13 III 2018 r.); M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 33; *Organizacje pozarządowe działające na terenie Gminy Jednoróźcie*: <https://bit.ly/3o9QA7R> (dostęp 13 XII 2020 r.).

⁸ I. Zbrzeska, *Biblioteki publiczne w byłym powiecie przasnyskim*, [w:] *Przasnyska oświata i kultura w okresach pokoju*, Warszawa-Przasnysz 1988, s. 58.

wyposażenie kościołów, choć ich opracowanie w programie nie jest konieczne, ale występowanie w regionie zostało zasygnalizowane. Zabytki nieruchome to przykłady regionalnej drewnianej architektury mieszkalnej z ostatnich stu lat lub starsze i zabytkowe drewniane kościoły – obiekty o najwyższym znaczeniu kulturowym z uwagi na niesione przezeń wartości historyczne i obyczajowe.

Celem Programu Opieki nad Zabytkami dla gminy Jednorzec na lata 2022–2025 jest określenie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz ochrony i opieki nad zabytkami oraz stworzenie długofalowej strategii takich działań w obrębie gminy. Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami to formy dbałości o lokalne dziedzictwo kulturowe. Przejawia się ona w działaniach wynikających z przepisów prawa, a podejmowanych przez administrację publiczną, jak również w mieszczących się w granicach prawa działaniach organizacji społecznych lub osób fizycznych.

Program pozwala na włączenie problemów ochrony zabytków do zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania, zahamowanie procesu degradacji zabytków i poprawę stanu ich zachowania. Zwraca uwagę na potrzebę podejmowania działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz podkreśla rolę środków finansowych w opiece nad zabytkami. Pozwala na określenie warunków współpracy administracji publicznej z właścicielami zabytków oraz tworzenie mechanizmów wsparcia finansowego właścicieli ze środków publicznych, by prowadzić prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach. Podkreśla potrzebę wyeksponowania zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego, a także uwzględnienie ochrony zabytków wraz z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej. Wreszcie podnosi świadomość ochrony dziedzictwa kulturowego w lokalnej społeczności oraz wskazuje możliwości wykorzystania i udostępnienia zabytków na potrzeby mieszkańców i turystów. By osiągnąć powyższe cele, program zawiera charakterystykę zasobów zabytkowych gminy i ocenę stanu ich zachowania, określenie priorytetów w zakresie ochrony dóbr kultury gminy Jednorzec, jak również wskazanie źródeł finansowania zadań własnych gminy w zakresie określonym programem.

Gminny program opieki nad zabytkami, przyjęty przez Radę Gminy w formie uchwały, jest elementem polityki samorządowej. Ma służyć podejmowaniu planowych działań w zakresie inicjowania, wspierania, koordynowania badań i prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. Dbałość o zachowanie wartości kulturowych w formie zorganizowanych działań podejmowanych przez urząd gminy, jak również lokalną społeczność, wzmacnia poczucie tożsamości, wspiera identyfikację jednostki z małą ojczyzną. Opieka nad dziedzictwem kulturowym powinna stanowić podstawę budowania nowoczesnego społeczeństwa świadomego swojej przeszłości. Pogłębianie samoświadomości społeczeństwa warto oprzeć o miejscową tradycję, składającą się ze splotu wydarzeń (historie

poszczególnych ludzi, rodzin, grup społecznych itp.) oraz zachowanych pamiątek – zabytków ruchomych i nieruchomych, uzupełnione dziedzictwem niematerialnym (rękodzieło, gwara, plastyka obrzędowa, kulinaria, nazwy miejscowe itp.).

Wyznaczone w niniejszym programie cele będą realizowane z wykorzystaniem środków prawnych (m.in. zapisy dotyczące ochrony zabytków w planach zagospodarowania przestrzennego, w innych aktach prawa miejscowego), finansowych (m.in. budżet gminy, fundusze zewnętrzne) i społecznych (m.in. współpraca z mieszkańcami i organizacjami pozarządowymi). Program wskazuje obowiązki gminy, ale przede wszystkim pozwala – poprzez określenie działań organizacyjnych, finansowych i realizacyjnych – stworzyć warunki dla poprawy stanu zabytków na terenie gminy. Ważne jest wzmocnienie współpracy między administracją samorządową i państwową a społecznością lokalną, by wszystkie współtworzyły odpowiednie środowisko dla ochrony i promocji lokalnego dziedzictwa kulturowego.

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. (Dz. U. 2003 nr 162 poz. 1568, z późn. zm.) gminny program opieki nad zabytkami jest opracowywany na 4 lata. Obejmuje wszystkie obiekty zabytkowe mieszczące się w granicach administracyjnych gminy Jednorzec. Wójt co 2 lata sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia Radzie Gminy. Kolejne programy opieki nad zabytkami powinny uwzględniać pojawiające się nowe uwarunkowania prawne i administracyjne, zmieniające się warunki społeczne, gospodarcze i kulturowe, nowe kryteria oceny i aktualny stan zachowania zasobu oraz prowadzone okresowo oceny efektów wdrażania obowiązującego programu.

Niniejszy program jest drugą edycją tego dokumentu. Pierwszy, na lata 2015–2018, został uchwalony przez Radę Gminy Jednorzec uchwałą nr IX/53/2015 z 26 czerwca 2015 r. opublikowaną 20 lipca 2015 r. w Dzienniku Urzędowym Województwa Mazowieckiego, poz. 6320. Bazował na powstałej w 2014 r. Gminnej Ewidencji Zabytków dla gminy Jednorzec. Niniejszy program został sporządzony zgodnie z zaleceniami Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

1.2 Słownik pojęć

Ilekoć w niniejszym programie jest mowa o:

- 1) programie – rozumie się przez to Gminny Program Opieki nad Zabytkami dla gminy Jednorzec na lata 2022–2025;
- 2) konserwatorze zabytków – rozumie się przez to Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w Warszawie (MWKZ);

- 3) rejestrze zabytków – rozumie się przez to rejestr zabytków prowadzony przez MWKZ;
- 4) gminnej ewidencji zabytków – rozumie się aktualną ewidencję zabytków nieruchomości i ruchomych w postaci kart adresowych;
- 5) ustawie – rozumie się ustawę z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., Nr 162, poz. 1568, ze zm.);
- 6) zabytku – rozumie się *nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową* (art. 3, pkt 1 ustawy);
- 7) zabytek nieruchomy – *nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o którym mowa art. 1. (art. 3 pkt 2 ustawy)*; przykładowo krajobraz kulturowy, układy urbanistyczne, ruralistyczne i zespoły budowlane, dzieła architektury i budownictwa, dzieła budownictwa obronnego, obiekty techniki, cmentarze, parki, ogrody i inne formy zaprojektowanej zieleni, miejsca upamiętniające wydarzenia historyczne lub działalność wybitnych osobistości bądź instytucji – np. niektóre krzyże, gazy pamiątkowe;
- 8) zabytek ruchomy – *rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt. 1 (art. 3 pkt 3 ustawy)*; przykładowo dzieła sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcje, numizmaty oraz pamiątki historyczne, wytwory techniki, materiały biblioteczne, instrumenty muzyczne, wytwory sztuki ludowej i rękodzieła oraz inne obiekty etnograficzne i przedmioty upamiętniające wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji – np. niektóre kapliczki i krzyże;
- 9) zabytek archeologiczny – *zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem* (art. 3 pkt 4 ustawy);
- 10) prace konserwatorskie; prace restauratorskie; roboty budowlane; badania archeologiczne; historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny; historyczny zespół budowlany; krajobraz kulturowy; otoczenie – rozumie się przez to te pojęcia w brzmieniu z art. 3 pkt 6–15 ustawy;
- 11) MWKZ – rozumie się przez to Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;
- 12) WUOZ – rozumie się przez to Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków Delegatura w Ostrołęce;
- 13) NID – rozumie się przez to Narodowy Instytut Dziedzictwa;

- 14) MKDNiS – rozumie się przez to Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu;
- 15) WKP – rozumie się przez to Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Przyrody w Warszawie;
- 16) starostwo – rozumie się przez to Starostwo Powiatowe w Przasnyszu;
- 17) UG – rozumie się przez to Urząd Gminy w Jednorozcu;
- 18) RG – rozumie się przez to Radę Gminy Jednorzec;
- 19) NGO's – rozumie się przez to organizacje pozarządowe (non-governmental organisations).

2. Cele i podstawa prawna opracowania Programu opieki nad zabytkami

Najważniejszym aktem prawnym regulującym podstawę prawną do sporządzenia niniejszego programu opieki nad zabytkami jest art. 87, ust. 1, 2, 3, 5 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, który nakłada na zarząd województwa, powiatu lub wójta (burmistrza, prezydenta miasta) obowiązek sporządzenia na okres 4 lat odpowiednio wojewódzkiego, powiatowego lub gminnego programu opieki nad zabytkami.

Cytując dalsze brzmienie art. 87, programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu w szczególności:

- *włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;*
- *uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;*
- *zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;*
- *wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;*
- *podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;*
- *określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;*
- *podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.*

Kolejne ustępy artykułu regulują nadanie mocny prawnej programowi opieki nad zabytkami:

3. *Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.*

4. *Programy, o których mowa w ust 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.*

5. *Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.*

3. Uwarunkowania formalno-prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami w Polsce

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 78 poz. 483 ze zm.) obejmuje ochroną zadeklarowaną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela zabytki na terenie kraju. Wyraża się to w następujących zapisach: art. 5: *Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju*; art. 6 ust. 1: *Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju oraz (...) udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym*; art. 86: *Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa*. Dookreślenie konstytucyjnego obowiązku państwa wraz z podziałem kompetencji na poszczególne organy administracji publicznej i instytucje państwowe następuje na poziomie ustawodawstwa zwykłego.

Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (Dz. U. 2020 poz. 713, 1378) nakłada na samorząd obowiązek opieki nad zabytkami. W art. 7 ust. 1 czytamy: *Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (...) 9) kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.*

Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane (Dz. U. z 2018 r. poz. 1202 ze zm.) normuje *działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbioru obiektów budowlanych oraz określa*

zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają m.in. ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Zgodnie z art. 5 ust. 2 ustawy obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz utrzymywać w należytych stanie technicznym i estetycznym, nie dopuszczając do nadmiernego pogorszenia jego właściwości użytkowych i sprawności technicznej, w szczególności w zakresie związanym z wymogami ochrony obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską. Art. 39 ustawy określa, że prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskanie pozwolenia konserwatora zabytków. Dalej czytamy, że pozwolenie na rozbiorę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków o skreślenie tego obiektu z rejestru zabytków. Natomiast w stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów nie wpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbudowę obiektu wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r., nr 162, poz. 1568, ze zm.) precyzuje zagadnienia ochrony oraz opieki nad zabytkami. Art. 5 wprowadza podział na opiekę nad zabytkami oraz ochronę zabytków. Pierwsza ma charakter indywidualny i za jej realizację odpowiedzialny jest właściciel (względnie użytkownik obiektu). Właścicielowi przysługują pewne przywileje, w tym m.in. możliwość otrzymania wsparcia (dotacji) ze strony administracji publicznej. Ochrona zabytków natomiast realizowana jest przez organy administracji publicznej, czyli administracji rządowej i samorządowej, działające zgodnie z przypisanymi im ustawowo kompetencjami. Jeśli państwo lub gmina jest właścicielem zabytku, przejmuje ono obowiązki właścicielskie. Różnica pomiędzy ochroną a opieką nad zabytkami dotyczy więc wyznaczenia adresata i określenia jego praw i obowiązków.

Art. 5 obliguje właściciela lub posiadacza zabytku do opieki nad zabytkami oraz zapewnienia odpowiednich warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytków;
- zabezpieczenia i utrzymania zabytków oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;

- korzystania z zabytków w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowanie i upowszechnia wiedzy o zabytków oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Niezależnie od wyżej przedstawionych obowiązków, właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego do rejestru lub zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

- uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zdarzenia;
- zagrożeniu dla zabytku, nie później niż w terminie 14 dni od dnia powzięcia wiadomości o wystąpieniu zagrożenia;
- zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;
- zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

Art. 4 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakład na administrację publiczną następujące zadania:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie;
- zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennych oraz przy kształtowaniu środowiska.

Samorząd terytorialny, w tym wypadku samorząd gminny, w zakresie opieki nad zabytkami pełni podwójną funkcję. Jako właściciel bądź zarządca zabytku gmina zobowiązana są do sprawowania nad nim opieki. Poza tym opieka nad zabytkami należy do zadań publicznych, do których realizowania gmina jest powołana. Jednocześnie gmina posiada kompetencje w zakresie ochrony zabytków, mogą wprowadzać określone formy ochrony zabytków, a także realizować na obszarze swojej właściwości określone kompetencje wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Samorząd terytorialny może podejmować różne działania w stosunku do zabytków:

1. opieka *sensu stricto*, w tym utrzymywanie zabytków stanowiących mienie samorządu;
2. opieka *sensu largo* (zadania publiczne), w tym tworzenie i prowadzenie gminnej ewidencji zabytków; sporządzanie gminnych, powiatowych i wojewódzkich programów opieki nad zabytkami; dofinansowanie opieki nad zabytkami;
3. ochrona, w tym: ochrona konserwatorska w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym; tworzenie parków kulturowych; powoływanie samorządowej służby ochrony zabytków.

Ustawa rozszerzyła kompetencje samorządów, dając im nowe narzędzia w sferze ochrony zabytków: zapis w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego i utworzenie parku kulturowego. W nowelizacji z 5 czerwca 2010 r. (ustawa z dnia 18 marca 2010 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz o zmianie niektórych innych ustaw – Dz. U. z 2010 r., nr 75, poz. 474) wyjątkową rangę uzyskała gminna ewidencja zabytków. Pełni rolę nie tylko dokumentacyjną i informacyjną, ale niesie też obowiązek uzgodnień w stosunku do obiektów w niej ujętych (przy uzgodnieniu pozwoleń na budowę, decyzji o warunkach zabudowy). Związek między ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami a ustawą o planowaniu przestrzennym zachodzi przede wszystkim na płaszczyźnie planowania – zgodnie z art. 4 ust. 6 i art. 7 ust. 4 ustawy o ochronie zabytków ochronę obiektów zabytkowych uwzględnia się także w przygotowywaniu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego. W studium oraz w miejscowych planach uwzględnia się ochronę zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków wraz z ich otoczeniem oraz zabytków znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków, jak również innych zabytków wskazanych w trakcie uzgodnień przez wojewódzkiego konserwatora zabytków.

Podstawową formą ochrony jest wpis do rejestru zabytków, który może być dokonany na wniosek właściciela lub z inicjatywy urzędu. W art. 9 ustawy omówione są formy wpisów do rejestrów zabytków nieruchomości – mogą one objąć obiekty nieruchome lub otoczenie zabytku wpisanego do rejestru. Do rejestru zabytków można też wpisać układy urbanistyczne, układy ruralistyczne oraz zespoły budowlane – wówczas ochroną objęte są obszary znacznie szersze, co skutkuje różnym reżimem tej ochrony. Inny zakres ochrony prawnej dotyczy wpisu do rejestru zabytków ruchomych.

Zadaniem samorządu w zakresie ochrony zabytków jest prowadzenie gminnej ewidencji zabytków. Prowadzona jest przez odpowiednio wójta, burmistrza bądź prezydenta w formie zbioru kart zabytków nieruchomości. Oprócz funkcji informacyjnej i prawnej gminna ewidencja stanowi podstawę do sporządzenia gminnego programu opieki nad zabytkami. Na poziomie wojewódzkim ewidencja

prowadzona jest przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a na poziomie krajowym przez Generalnego Konserwatora Zabytków.

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2020 poz. 293) określa, że podczas sporządzania studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania przestrzennego oraz ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, należy uwzględnić obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Ustawa obliuguje samorządy do zawiadomienia konserwatora zabytków o przystąpieniu do sporządzania studium i planów zagospodarowania przestrzennego, uwzględnienia wniosków konserwatorskich oraz uzgodnienia dokumentów.

Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (Dz. U. 2019, poz. 1396 ze zm.) określa, że przy sporządzaniu prognozy oddziaływania na środowisko należy dokonać analizy i oceny oddziaływania m.in. na obiekty zabytkowe. Jeśli odstąpi się od przeprowadzenia postępowania w sprawie oceny oddziaływania na środowisko, należy sprawdzić, czy decyzja o odstąpieniu uwzględnia obszary mające znaczenie dla dziedzictwa kulturowego.

Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (tj. Dz. U. 2020 poz. 55) w art. 83 a, ust. 1 ustawy zezwala na usunięcie drzew lub krzewu z terenu nieruchomości, które wydaje wójt, burmistrz albo prezydent miasta. Jeśli zezwolenie dotyczy usunięcia drzewa lub krzewu z terenu nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, decyzję wydaje wojewódzki konserwator zabytków.

Innymi aktami prawnymi regulującymi kwestię ochrony zabytków są m.in.:

- ratyfikowane konwencje międzynarodowe w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego (konwencje UNESCO, konwencje Rady Europy) stanowiące źródło prawa powszechnie obowiązującego uzupełniające normy prawa krajowego;
- Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. 2020 poz. 1990);
- Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. 2020 poz. 194);

- Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie (Dz. U. 2020 poz. 1057);
- Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. 2020 poz. 902);
- Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. 2019 poz. 1479);
- Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. 2020 poz. 164);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczonego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. 2004 nr 30 poz. 259);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych (Dz. U. 2004 nr 71 poz. 650);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 kwietnia 2004 r. w sprawie organizacji wojewódzkich urzędów ochrony zabytków (Dz. U. 2004 nr 75 poz. 706);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 19 kwietnia 2004 r. w sprawie wywozu zabytków i przedmiotów o cechach zabytków za granicę (Dz. U. 2004 nr 84 poz. 789);
- Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27 kwietnia 2004 r. w sprawie Polskiego Komitetu Doradczego (Dz. U. 2004 nr 102 poz. 1066);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie rzeczoznawców Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz. U. 2019 poz. 1811);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. 2004 nr 124 poz. 1304);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 3 lutego 2006 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. 2006 nr 24 poz. 181);
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz. U. 2014 poz. 110).
- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. 2011 nr 113 poz. 661);

- Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. 2019 poz. 1886);
- Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. 2004 nr 212 poz. 2153);
- zarządzenia i rozporządzenia Prezydenta RP w sprawie uznania za pomniki historii.

4.1 Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1. Krajowy program ochrony i opieki nad nabytkami na lata 2019–2022

Dokument stanowi załącznik do uchwały nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. (M.P. 2019 poz. 808). Program *jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów*. Głównym jego celem jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami poprzez realizację trzech celów szczegółowych, podzielonych na kierunki działań, który zostały wyznaczone zdania:

Cel szczegółowy 1: Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego

Kierunek działania: 1.1: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym

Zadania:

1. Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami.
2. Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym.
3. Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach.
4. Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami.

Kierunek działania 1.2: Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym

Zadania:

1. Wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich.
2. Ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich.
3. Wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego.
4. Powołanie Centrum Architektury Drewnianej.

Cel szczegółowy 2: Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Kierunek działania 2.1: Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami

Zadania:

1. Upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy).

Kierunek działania 2.2: Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego

Zadania:

1. Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.

Cel szczegółowy 3: Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa

Kierunek działania 3.1: Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa i jego wartości

Zadania:

1. Kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami.
2. Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Kierunek działania 3.2: Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami.

Zadania:

1. Program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania

wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

4.1.2. Narodowy Program Kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” na lata 2004–2013 – uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020

Narodowa Strategia Rozwoju Kultury na lata 2004–2013 została przyjęta przez Radę Ministrów w 21 września 2004 r., a następnie rozwinięta w 2005 r. przez uzupełnienie Narodowej Strategii Rozwoju Kultury na lata 2004–2020. Stanowi główny dokument polityki kulturalnej państwa. Wyznaczoną w strategii misją jest *zrównoważony rozwój kultury jako najważniejszej wartości przenoszonej ponad pokoleniami, określającej całokształt historycznego i cywilizacyjnego dorobku Polski, wartości warunkującej tożsamość narodową i zapewniającej ciągłość tradycji i rozwój regionów*. W Narodowej Strategii Rozwoju Kultury wyznaczono następujące cele:

- *wzrost efektywności zarządzania sferą kultury;*
- *zmniejszenie dysproporcji regionalnych w rozwoju i dostępie do kultury;*
- *wzrost udziału kultury w PKB;*
- *zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywna ochrona zabytków;*
- *modernizacja i rozbudowa infrastruktury kultury;*
- *wzrost uczestnictwa w kulturze;*
- *rozwój szkół artystycznych i zwiększenie liczby godzin edukacji kulturalnej w programach szkolnych;*
- *efektywna promocja twórczości; – promocja polskiej kultury za granicą; – ochrona własności intelektualnej i walka z piractwem;*
- *wprowadzenie innowacyjnych rozwiązań w systemie organizacji działalności kulturalnej i w systemie upowszechniania kultury;*
- *rozwój przemysłów kultury (kinematografia, media, design, wydawnictwa, fonografia).*

Cele szczegółowe realizowane są w ramach pięciu obszarów priorytetowych, którym odpowiadają szczegółowo opisane w Narodowej Strategii Rozwoju Kultury Narodowe Programy Kultury:

- Czytelnictwo i sektor książki NPK Promocja czytelnictwa i rozwój sektora książki;
- Dziedzictwo kulturowe NPK Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego;
- Instytucje artystyczne i promocja twórczości NPK Rozwój instytucji artystycznych;

- Szkolnictwo artystyczne i promocja młodych twórców – NPK Wspierania debiutów i rozwoju szkół artystycznych;
- Sztuka współczesna NPK Znaki Czasu.

Cele operacyjne na lata 2004–2020 określa 11 programów operacyjnych Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Stanowią one uszczegółowienie i rozszerzenie Narodowych Programów Kultury. Założenia przedmiotowego programu wpisują się w misję strategii oraz cele uzupełniające, w szczególności w cel związany z zachowaniem dziedzictwa kulturowego i aktywną ochroną zabytków.

4.1.3. Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego 2020

Dokument został przyjęty uchwałą nr 61 Rady Ministrów z 26 marca 2013 r. w sprawie przyjęcia Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020 (M.P. 2013 poz. 378). Misją strategii jest *tworzenie, utrzymywanie i doskonalenie warunków rozwoju kapitału społecznego w Polsce przez wspieranie działań na rzecz aktywności i kreatywności obywateli oraz ich współpracy dla dobra wspólnego*.

Głównym celem strategii jest wzmocnienie udziału kapitału społecznego w rozwoju społeczno-gospodarczym Polski. Realizacja celu głównego odbywa się poprzez następujące cele szczegółowe oraz priorytety:

Cel szczegółowy 1. Kształtowanie postaw sprzyjających kooperacji, kreatywności oraz komunikacji:

Priorytet Strategii 1.1 – Wspieranie edukacji formalnej w zakresie metod nauczania sprzyjających kooperacji, kreatywności i komunikacji oraz rozwijanie demokratycznej kultury szkoły;

Priorytet Strategii 1.2 – Wspieranie edukacji innej niż formalna ukierunkowanej na kooperację, kreatywność i komunikację społeczną.

Cel szczegółowy 2. Poprawa mechanizmów partycypacji społecznej w wpływu obywateli na życie publiczne:

Priorytet Strategii 2.1 – Wspieranie mechanizmów współpracy instytucji publicznych z obywatelami;

Priorytet Strategii 2.2 – Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej;

Priorytet Strategii 2.3 – Wzmocnienie integracji i solidarności społecznej.

Cel szczegółowy 3. Usprawnienie procesów komunikacji społecznej oraz wymiany wiedzy:

Priorytet Strategii 3.1 – Zwiększanie dostępności informacji i poprawa jakości komunikacji w sferze publicznej;

Priorytet Strategii 3.2 – Wspieranie mediów w kształtowaniu więzi społecznych, kulturowych i demokracji.

Cel szczegółowy 4 – Rozwój i efektywne wykorzystanie potencjału kulturowego i kreatywnego:

Priorytet Strategii 4.1 – Wzmocnienie roli kultury w budowaniu spójności społecznej;

Priorytet Strategii 4.2 – Wzmocnienie znaczenie kultury w rozwoju społeczno-gospodarczym.

Założenia programu wpisują się w cele i założenia przyjęte w Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020, głównie poprzez realizację celu szczegółowego 4.

4.2. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.2.1. Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Mazowieckim na lata 2018–2021

Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami na lata 2018–2021 jest podstawowym dokumentem określającym politykę samorządu województwa w sferze sprawowania opieki nad dziedzictwem kulturowym oraz jego racjonalnym wykorzystaniem.

Głównym celem programu jest stworzenie warunków dla kreowania i realizowania zadań z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami na terenie województwa mazowieckiego oraz wykorzystanie dziedzictwa kulturowego jako czynnika wpływającego na rozwój gospodarczy i społeczny regionu. W programie opisane zostały główne obszary opieki nad zabytkami. Część programowa przedstawia wizję regionu, cel strategiczny, cele operacyjne i przyporządkowane im kierunki działań. Dalsze rozdziały zawierają zasady monitorowania oraz uwarunkowania realizacyjne – zestawienie podstawowych źródeł finansowania. Program jest spójny z dokumentami programowymi samorządu województwa oraz uwzględnia ustalenia dokumentów opracowywanych przez administrację publiczną szczebla centralnego.

Główną misją Wojewódzkiego Programu Opieki nad Zabytkami na lata 2018–2021 jest podniesienie skuteczności opieki nad zabytkami i dziedzictwem niematerialnym w województwie mazowieckim. Wyodrębniono cztery obszary strategiczne, w ich zakresie cele strategiczne i przedsięwzięcia.

Obszar A. Edukacja kształtująca świadomość i postawy

Cel strategiczny A.1. Wprowadzić elementy edukacji o dziedzictwie, w tym w edukacji powszechnej.

Przedsięwzięcie A.1.1. Tożsamość lokalna – wartość unikalna

Przedsięwzięcie A.1.2. „Odkrywamy nasze dziedzictwo” – coroczny konkurs fotograficzny

Cel strategiczny A.2. Wsparcie edukacyjnie samorządy lokalne i właściciele zabytków

Przedsięwzięcie A2.1. Mazowieckie Centrum Wiedzy o Zabytkach

Przedsięwzięcie A.2.2. Konkurs „Renowacja Roku” – Nagroda Marszałka Województwa Mazowieckiego

Przedsięwzięcie A.2.3. Dziedzictwo niematerialne – na listę UNESCO!

Obszar B. Optymalizacja systemu dostępu do środków

Cel strategiczny B.1. Zoptymalizować system dotacji wojewódzkich

Przedsięwzięcie B.1.1. Dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy obiektach zabytkowych

Przedsięwzięcie B.1.2. Finansowanie prac przy obiektach zabytkowych, których właścicielem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego

Cel strategiczny B.2. Zaangażować gminy w finansowanie opieki nad zabytkami

Przedsięwzięcie B.2.1. Mecenasy Dziedzictwa Mazowsza

Obszar C. Wypracowanie skutecznych narzędzi działania

Cel strategiczny C.1. Ograniczać ryzyko utraty najmniej trwałych elementów dziedzictwa

Przedsięwzięcie C.1.1. Inwentaryzacja stylów architektury drewnianej województwa

Przedsięwzięcie C.1.2. Spójny krajobraz kulturowy: katalog projektów

Przedsięwzięcie C.1.3. Nasza żywa tradycja

Cel strategiczny C.2 Poprawić poziom współpracy na rzecz dziedzictwa

Przedsięwzięcie C.2.1. Stała współpraca Samorząd Województwa – MWKZ – oddział NID

Cel strategiczny C.3. Wzmocnić potencjał promocyjny zabytków

Przedsięwzięcie C.3.1. Tworzyć system wymiany wiedzy w zakresie opieki nad zabytkami

Przedsięwzięcie C.3.2 Promocja zabytków poprzez tworzenie i rozwój istniejących szlaków kulturowych

Obszar D. Wzmocnienie zasobów wiedzy fachowej

Cel strategiczny D.1. Tworzyć system wiedzy o zabytkach i dziedzictwie niematerialnym

Przedsięwzięcie D.1.1. Program badań we współpracy z MWKZ i oddziałem NID

Cel strategiczny D.2. Radykalnie poprawić wykorzystanie technik cyfrowych

Przedsięwzięcie D.2.1. Wzorcowa dokumentacja cyfrowa wybranych zabytków województwa

Przedsięwzięcie D.2.2 Nagroda Marszałka dla najlepszej digitalizacji zabytku

4.2.2. Strategia Rozwoju Województwa Mazowieckiego do roku 2030. Innowacyjne Mazowsze

Została przyjęta uchwałą nr 158/13 przez Sejmik Województwa Mazowieckiego dnia 28 października 2013 r., a opracowana przez Urząd Marszałkowski Województwa Mazowieckiego. Na podstawie strategii prowadzona jest polityka rozwoju województwa. Określa uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju województwa. Do uchwalenia strategii rozwoju województw zobowiązuje sejmiki wojewódzkie ustawa o zagospodarowaniu przestrzennym.

Kwestie ochrony dziedzictwa kulturowego i dóbr kultury w strategii omówione są pobieżnie. Wśród ramowych celów rozwojowych w obszarze *Kultura i dziedzictwo* wyznaczono *Wykorzystanie potencjału kultury i dziedzictwa kulturowego oraz walorów środowiska przyrodniczego dla rozwoju gospodarczego regionu i poprawy jakości życia*. Osiągnięcie tego celu będzie wymagać realizacji następujących działań:

32. Wykorzystania walorów środowiska przyrodniczego oraz potencjału dziedzictwa kulturowego do zwiększenia atrakcyjności turystycznej regionu.

W ramach tego kierunku podjęte są następujące działania:

32.1. Poprawa atrakcyjności turystycznej regionu w oparciu o walory przyrodnicze (w szczególności w obszarach pasm turystycznych).

32.2. Wspieranie rozwoju turystyki kulturowej oraz tworzenia nowych produktów turystycznych.

32.3. Ochrona spuścizny kulturowej regionu (materialnej i niematerialnej).

32.4. Rozwój systemu obsługi turystów (zaplecza turystycznego i systemu informacji turystycznej). –

33. Upowszechnienia kultury i twórczości.

33.1. Rozwój zaplecza instytucjonalnego kultury i digitalizacja zasobów.

33.2. Promowanie różnorodności kulturowej i artystycznej regionu.

33.3. Wspieranie edukacji kulturalnej i artystycznej.

34. Kreowania miast jako centrów aktywności kulturalnej.

34.1. Wykorzystywanie ośrodków miejskich do tworzenia i promowania kultury.

34.2. Promowanie Warszawy jako europejskiego ośrodka kultury.

35. Wspierania rozwoju przemysłu kreatywnego.

35.1. Wspieranie inicjatyw gospodarczych w sektorze kreatywnym.

36. Wykorzystania dziedzictwa kulturowego w działalności gospodarczej.

36.1. Wspieranie przedsiębiorczości w obszarze kultury.

W rozdziale 2.6. *Kultura i dziedzictwo* opisano zasób zabytków i obszarów zabytkowych województwa mazowieckiego. Wymieniono najbardziej charakterystyczne obiekty Mazowsza, które decydują o charakterze kulturowym województwa. Zwrócono uwagę m.in. na duży procent terenów zielonych stanowiących wartości kulturowe, cmentarze, miejsca pamięci i miejsca związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi, drewniane kościoły, zasoby dziedzictwa kulturowego oraz przyrodniczego w postaci rzek o naturalnym charakterze i kompleksów leśnych. Podkreślono istnienie kurpiowskiego regionu etnograficznego.

Nakreślone w dokumencie problemy związane z zabytkami i dziedzictwem kulturowym dotyczą przede wszystkim złego stanu technicznego zabytków oraz postępującej eliminacji zabudowy drewnianej z krajobrazu Mazowsza.

4.2.3. Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Mazowieckiego

Został przyjęty przez Sejmik Województwa Mazowieckiego Uchwałą nr 22/18 z dnia 19 grudnia 2018 r. Plan stanowi element systemu planowania przestrzennego i pełni w nim funkcję koordynacyjną między planowaniem krajowym a planowaniem lokalnym. Plan nie jest aktem prawa miejscowego – jest aktem kierownictwa wewnętrznego wiążącego organy i jednostki organizacyjne samorządu województwa.

Dokument określa kierunki rozwoju regionu. Wskazuje szczegółowe zasady organizacji przestrzennej województwa, formułuje kierunki polityki przestrzennej. W planie omówiono zagadnienie kultury, zasoby dziedzictwa kulturowego oraz na czym polega ochrona tego dziedzictwa.

W rozdziale 2.11. Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz krajobrazu kulturowego 2.11.1. Ochrona zabytków i dóbr kultury współczesnej czytamy: *Na obszarze województwa mazowieckiego zlokalizowane są obiekty i obszary o szczególnym znaczeniu dla kultury polskiej jak i światowej. (...) Zasoby dziedzictwa kulturowego województwa mazowieckiego obejmują zabytki objęte formami ochrony prawnej oraz elementy dziedzictwa ujęte w gminnych ewidencjach zabytków (...). Formami ochrony objęte są:*

1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków, w tym:

- nieruchomości (...),
- ruchome, obejmujące zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego (...),
- archeologiczne (...);

2. Zabytki uznane za pomnik historii (...),

3. Parki kulturowe (...),

4. Zabytki ujęte w gminnych ewidencjach zabytków (...).

Przy każdym punkcie podano zabytki spełniające określone warunki, znajdujące się na terenie województwa mazowieckiego. Czytamy też: *Na terenie województwa mazowieckiego występują obiekty i obszary uznane za dobra kultury współczesnej, których wskazanie ma na celu ich ochronę oraz zachowanie dla przyszłych pokoleń. Zasoby dóbr kultury współczesnej zdiagnozowano w oparciu o analizę studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin (...).*

W rozdziale 2.11.2. Ochrona krajobrazów kulturowych czytamy: *Województwo mazowieckie cechuje znaczne zróżnicowanie krajobrazów kulturowych, wśród których wyróżniają się te będące charakterystycznymi dla województwa mazowieckiego, a jednocześnie, z uwagi na specyficzne cechy, będące krajobrazami unikatowymi w skali kraju. Najbardziej charakterystycznymi krajobrazami kulturowymi na obszarze województwa mazowieckiego są:*

- krajobraz osadnictwa drobnoszlacheckiego z charakterystycznym typem drewnianej zabudowy zagrodowej – typowy dla północnej i wschodniej części województwa (m.in. powiaty: (...) przasnyski, (...), ślady osadnictwa są stosunkowo liczne i stanowią wyraźny element krajobrazu, zagrożeniem jest jednak postępująca degradacja jego materialnych pozostałości,
- krajobraz osadnictwa puszczańskiego związany z Puszcą Kampinoską (...);

– *krajobraz osadnictwa olenderskiego (...) oraz (...) obecnie widoczna tendencja związana ze wzmożoną ochroną dziedzictwa kultury ludowej i krajobrazu osadnictwa olenderskiego, szczególnie na obszarze Urzecza.*

Elementami krajobrazów kulturowych są również:

– *regiony etnograficzne: (...) kurpiowski, (...)*

– *pasmowe układy elementów przyrodniczo-kulturowych i ośrodki osadnicze:*

☐ *elementy krajobrazowe dolin rzecznych,*

☐ *tereny wzdłuż szlaków kolejowych (...),*

☐ *ośrodki miejskie i wiejskie, które ze względu na szczególną wartość historyczną, religijną czy kulturalną mają istotne znaczenie dla budowania tożsamości lokalnej i regionalnej oraz materialnego i niematerialnego dziedzictwa regionu,*

☐ *miejsowości z zachowaną charakterystyczną zabudową (miasta – ogrody),*

– *miejsca pamięci (...)*

– *obiekty o randze międzynarodowej i krajowej (...).*

W planie określono następujące działania:

1. Realizację zadań wskazanych w wojewódzkim programie opieki nad zabytkami;

2. Zachowanie i kreowanie ładu przestrzennego, zachowanie walorów krajobrazu kulturowego oraz kształtowanie pasm przyrodniczo-kulturowych o znaczeniu regionalnym poprzez:

– *przeciwdziałanie negatywnym efektom urbanizacji i rurbanizacji;*

– *wzmacnianie przestrzennych walorów obiektów oraz układów przestrzennych (w tym obiektów i obszarów przemysłowych) poprzez rewitalizację, restaurację oraz rekultywację;*

– *ochronę, rewitalizację i rewaloryzację obiektów i obszarów historycznych (zwłaszcza architektury drewnianej i przemysłowej, dworskiej, obronnej, dorobku nauki i techniki) w tym zabytków mających znaczenie symboliczne;*

– *odbudowę i rekonstrukcję dóbr należących do światowego i krajowego dziedzictwa po zniszczeniu w wyniku konfliktów zbrojnych lub katastrof spowodowanych zagrożeniami naturalnymi;*

- wykorzystanie sieci miast historycznych oraz atrakcji krajobrazowo-architektonicznych m.in. dla wyznaczania szlaków turystyki kulturowej;
- tworzenie muzeów (...).

W zakresie zachowania ciągłości dziedzictwa kulturowego w planie postuluje się:

- opracowanie krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przez ministra właściwego ds. kultury i ochrony dziedzictwa narodowego;
- opracowanie kryteriów oceny wartości i wyboru dóbr kultury współczesnej;
- identyfikację wartościowych obiektów i obszarów dóbr kultury współczesnej o charakterze ponadlokalnym oraz ich ochronę poprzez ustalenia w gminnych dokumentach planistycznych (w tym miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego);
- rozszerzenie listy miejsc objętych statusem pomnika historii (...).

Zachowanie ładu przestrzennego lub jego kreowanie, szczególnie w miejscach o istotnym znaczeniu dla dziedzictwa kulturowego, ma się odbywać poprzez:

- ochronę i kształtowanie struktur przestrzennych historycznych miast i wsi w oparciu o ochronę ekspozycji i eksponowanie dominant architektonicznych;
- kształtowanie przestrzeni publicznych w nawiązaniu do tradycji miejsca,
- eksponowanie w strukturze przestrzennej ośrodków miejskich i wiejskich najcenniejszych zasobów dziedzictwa regionu (...),
- kształtowanie i ochronę krajobrazów kulturowych m.in. poprzez utworzenie parków kulturowych;
- adaptację obiektów zabytkowych dla współczesnych funkcji kulturalnych, turystycznych i edukacyjnych;
- zagospodarowanie i udostępnianie stanowisk archeologicznych posiadających czytelną formę krajobrazową w celach dydaktycznych, naukowych i turystycznych;
- współpracę międzyregionalną w zakresie zachowania i wykorzystania zasobów dziedzictwa kulturowego (tradycji historycznych, śladów osadnictwa, dziedzictwa kultury ludowej) dla rozwoju produktów turystyki kulturowej;
- kreowanie ośrodków budowania tożsamości kulturowej regionu.

W oparciu o ustalenia planu wyznaczane są m.in. inwestycje do kontraktu terytorialnego, a także strategicznej oceny wniosków w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa

Mazowieckiego. Na jego podstawie uzgadniane są również projekty dokumentów planistycznych na poziomie gmin.

4.2.4. Na poziomie powiatu przasnyskiego

Strategia Rozwoju Powiatu Przasnyskiego na lata 2008–2020 została uchwalona Uchwałą Rady Powiatu Przasnyskiego nr 17/130/08 z dnia 27 maja 2008 r.

W rozdziale III. *Bilans strategiczny powiatu*, w analizie SWOT, wśród mocnych stron powiatu wymieniono *znaczne walory historyczne i zabytkowe: liczne obiekty sakralne wpisane do rejestru zabytków oraz Światowe Centrum Kultu Św. Stanisława Kostki w Rostkowie*. Poza odnotowaniem tego faktu strategia w żadnej sposób nie precyzuje działań mających na celu ochronę i wzmocnienie potencjału dziedzictwa kulturowego powiatu. Wśród mocnych stron powiatu wymienia się za to m.in.:

- położenie na obszarze „Zielone Płuca Polski”
- graniczenie z obszarem Wielkich Jezior Mazurskich – wykonywanie funkcji „Bramy do Warmii i Mazur”
- wysokie walory przyrodnicze w krajowym i europejskim systemie ekologicznym, szczególnie: południowego kompleksu Puszczy Kurpiowskiej włączonego do obszaru „Natura 2000” doliny rzeki Omulew, Krośnicko-Kosmowskiego Obszaru Chronionego Krajobrazu, sprzyjające rozwojowi turystyki i wypoczynku oraz agroturystyki
- wysoka jakość powietrza.

Wszystkie cele działań samorządu powiatowego, które zaprezentowano w dalszej części dokumentu, odnoszą się do wspomnianych mocnych stron, ale nie związanych z dziedzictwem kulturowym regionu. Stąd w ramach celu pośredniego misji powiatu, wyrażonego przez *Zwiększenie konkurencyjności oraz atrakcyjności inwestycyjnej i turystycznej powiatu*, zaproponowano *Promocję i zwiększanie atrakcyjności turystycznej i rekreacyjnej powiatu*. Celem działań promocyjnych jest budowanie trwałego i stabilnego wizerunku powiatu jako obszaru konkurencyjnego gospodarczo, którego dynamiczny rozwój oparty jest na wysokich walorach przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych. Podkreślono, że promocja powiatu powinna być ekspozycją jego mocnych stron:

- *znakomity potencjał geograficzny – położenie w obszarze „Zielone Płuca Polski”*
- *brama do Warmii i Mazur, tereny ujęte w Europejskiej Sieci Ekologicznej Natura 2000, istnienie cennych terenów dolin rzecznych i kompleksów leśnych oraz obszarów chronionego krajobrazu, brak istotnych zanieczyszczeń środowiska, unikalne tradycje kultury ludowej.*

W tym celu podjęto działania:

– *zintensyfikowanie działań władz powiatu w zakresie budowy infrastruktury sportowo-rekreacyjno-turystycznej:*

a) szlaków turystycznych, w tym sieci dróg powiatowych o znaczeniu turystycznym, szlaków i ścieżek rowerowych oraz włączenie ich do sieci w sąsiednich powiatach,

b) zagospodarowania najwyższego wzniesienia na Mazowszu (Góry Dębowe) dla celów sportów zimowych

– *wspieranie organizacyjne i finansowe budowy hal i boisk sportowych w gminach powiatu przasnyskiego,*

– *współpraca i wspieranie przedsięwzięć samorządu województwa mazowieckiego w zakresie zagospodarowania rzeki Omulew i Węgiełki oraz budowy i renowacji zbiorników wodnych,*

– *promowanie turystyki i sportów wodnych, wspieranie działalności organizacji turystycznych (LOT Północnego Mazowsza) oraz Regionalnej Organizacji Turystycznej Mazowsza,*

– *wspieranie inicjatyw gmin w zakresie tworzenia i promocji lokalnych produktów turystycznych – włączenie do Strategii Rozwoju Turystyki Powiatu Przasnyskiego,*

– *tworzenie dogodnych warunków dla rozwoju sektora usług turystycznych, gastronomii, hotelarstwa,*

– *promowanie bogactwa środowiska naturalnego powiatu oraz unikalnych tradycji i kultury regionalnej Mazowsza i Kurpi,*

– *wydawanie publikacji promocyjnych (foldery),*

– *kreowanie pozytywnego wizerunku powiatu w mediach.*

Poza tym nie powstał program ochrony zabytków na poziomie powiatu przasnyskiego. Inne dokumenty samorządu powiatowego bardzo ogólnikowo traktują temat dziedzictwa kulturowego regionu.

4.2.5. Na poziomie nadleśnictw

Gmina Jednorożec obejmuje tereny podległe dwóm nadleśnictwom: Przasnysz oraz Parciaki z siedzibą w Budziskach.

Nadleśnictwo Przasnysz prowadzi regularny monitoring miejsc dziedzictwa historycznego i kulturowego. Na terenie Lasów Państwowych w tym nadleśnictwie chroni się cmentarze, mogiły i miejsca pamięci⁹.

Nadleśnictwo Parciaki nie prowadzi takiej ewidencji.

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje gminnego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie gminy

5.1.1. Studium kierunków i uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego gminy Jednorożec

Zostało przyjęte uchwałą nr XXXIV/189/2017 Rady Gminy Jednorożec z dnia 8 grudnia 2017 r.

W rozdziale 2.4. *Stan dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej* w części 2.4.2. *Ochrona zabytków w ujęciu prawnym i praktycznym* streszczono zapisy z Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, nt. rozumienia pojęcia *zabytek* i *zabytek nieruchomy, zabytek ruchomy, zabytek archeologiczny*. Wymieniono formy ochrony prawnej zabytków (wpis do rejestru zabytków, uznanie za pomnik historii, utworzenie parku kulturowego, ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego).

Następnie opisano stan zachowania zabytków nieruchomych w gminie Jednorożec. Określono go jako *dobry*. Oceniono, że *większość obiektów jest stale użytkowana, znajduje się w dostatecznym i dobrym stanie technicznym. Zachowany i czytelny jest także układ urbanistyczny większości wsi gminy. Wpisane do rejestru zabytków cmentarze wojenne w Budach Rządowych, Jednorożcu i Parciakach są*

⁹ Należą do nich: mogiły (pozostałości po grobach) z okresu powstania styczniowego 1863 r. w Małowidzu (dz. nr 2167/3), mogiła partyzantów poległych w 1944 r. na tzw. Górze Partyzantów w lesie między Jednorożcem a Szlą (dz. nr 3080/2), rosyjski cmentarz prawosławny z 1915 r. w lesie w granicach administracyjnych wsi Jednorożec (dz. nr 3093), figurę Maryi Niepokalanej w Obórkach z 1934 r. (dz. nr 2116/4). Na liście znalazły się dwa cmentarze z okresu I wojny światowej na terenie administracyjnie należącym do wsi Jednorożec, zlokalizowane w pobliżu wsi Obórki (dz. nr 3107) i Lipa (dz. nr 3095). Miejsca są *nieoznaczone w terenie i porośnięte roślinnością leśną*, ponieważ prawdopodobnie w okresie międzywojennym szczątki żołnierzy tu pochowanych ekshumowano i przeniesiono na cmentarz wojenny w Jednorożcu, który, jako wpisany do wojewódzkiego rejestru zabytków, nadleśnictwo również chroni (dz. nr 3011/1). *Monitoring miejsc dziedzictwa historycznego i kulturowego*: <https://bit.ly/3oaWaqG> (dostęp 13 XII 2020 r.).

odpowiednio zabezpieczone i systematycznie pielęgnowane. W zasobach znajdujących się w gestii samorządu znajdują się w większości obiekty małej architektury: kapliczki, krzyże, figury, które mogą być potraktowane, jako zabytki ruchome. Większość z nich podlega bieżącym pracom konserwatorskim i kompleksowym remontom – najczęściej przez lokalną społeczność. W najgorszym stanie znajduje się nieliczna grupa obiektów niezamieszkałych i nieużytkowanych. Dotyczy to przede wszystkim drewnianych chałup wiejskich oraz trzech budynków o ponadprzeciętnej wartości historycznej i naukowej: wieży ciśnień i budynku administracyjnego z zespołu budynków kolejowych w Parciakach-Stacji oraz plebani w Jednorozcu. (...) Osobnym problemem w skali całej gminy jest zagrożenie dla stanowisk archeologicznych, które bywają niszczone w wyniku działalności rolniczej.

Na podstawie gminnej ewidencji zabytków z 2013 r. podano spis zabytków nieruchomych, ruchomych i stanowisk archeologicznych.

W części 2.4.7. *Zagrożenia dla środowiska kulturowego* wskazano czynniki, które prowadzą do degradacji, uszkodzenia lub zniszczenia obiektów zabytkowych, dzieląc je na przyczyny wewnętrzne związane z działalnością człowieka, oraz zewnętrzne. Określono też przyczyny ogólne, które powodują uszkodzenie lub zniszczenie obiektów zabytkowych.

W rozdziale 2.6. *Warunki i jakość życia mieszkańców, w tym ochrona ich zdrowia* w punkcie 9. *Turystyka* wskazano elementy dziedzictwa kulturowego warunkujące rozwój turystyki. Są to: doliny rzeczne Orzyca i Płodownicy i ich dopływów o wysokich walorach przyrodniczych i krajobrazowych¹⁰; szlak wodny – kajakowy rzeki Orzyc; różnorodność świata zwierzęcego i roślinnego, w szczególności w dolinach rzek i lasach; występowanie form ochrony przyrody w postaci Obszarów Natura 2000 – Obszaru Specjalnej Ochrony Ptaków Doliny Omulwi i Płodownicy PLB140005 i Obszaru mającego znaczenie dla Wspólnoty Zachodniokurpiowskie Bory Sasankowe PLH140052, użytku ekologicznego „Torfianka” w Leśnictwie Olszewka w Nadleśnictwie Parciaki i pomników przyrody (dąb szypułkowy,

¹⁰ Warto wspomnieć o wzgórzach i wniesieniach nad Orzycem – to dawne wyspy Góra Byk, Góra Orzeł, Góra Orzełek, Góra Okół, Góra Szewczyk, Góra Taboły, Księża Górka, Płaska Góra, Polska Kępa, Sosnowy Grunt, Wilk.

sosna pospolita, modrzew europejski, lipa drobnolistna)¹¹; duża lesistość; sprzyjający, łagodny klimat, przebieg głównych szlaków turystycznych pieszych¹².

¹¹ Są to również: ciąg wzgórz moreny czołowej w pobliżu wsi Lipa; Wyłączony Drzewostan Nasienny w Leśnictwie Wólka i Nadleśnictwie Przasnysz z sosnami z końca XVIII w.; bartna sucha sosna przy drodze Jednorożec–Chorzele (między Małowidzem a Połonią) prawdopodobnie z XVIII w. M. Czajkowska, *Ochrona przyrody w gminie Jednorożec cz. I Nadleśnictwo Parciaki*, „Głos Gminy Jednorożec”, 5 (2010), 2 (18), s. 24; *taż*, *Ochrona przyrody w gminie Jednorożec cz. II Nadleśnictwo Parciaki*, „Głos Gminy Jednorożec”, 5 (2010), 3 (19), s. 16–17; *taż*, *Ochrona przyrody w gminie Jednorożec cz. III Nadleśnictwo Parciaki*, „Głos Gminy Jednorożec”, 5 (2010), 4 (20), s. 14–15; *taż*, *Ochrona przyrody w gminie Jednorożec cz. IV Nadleśnictwo Przasnysz*, „Głos Gminy Jednorożec”, 6 (2011), 1 (21), s. 12–13; M.W. Kmoch, *Regulacja rzeki Orzyc na północnym Mazowszu w okresie międzywojennym*, „Studia i Materiały Narodowego Muzeum Morskiego w Gdańsku”, 21 (2018): XIV Konferencja Polskiego Muzealnictwa Morskiego i Rzecznego, s. 215–235; W. Łukaszewski, *Gutocha – kurpiowskie dziedzictwo...*, s. 156–158; *taż*, *Wielka Wojna we współczesnym krajobrazie...*, s. 13, 25–29.

¹² Wskazywano, że w oparciu o istniejące zabytki budownictwa, rzeźby, krzyże i kapliczki przydrożne oraz miejsca gdzie zachowały się do dnia dzisiejszego ślady tradycyjnej obrzędowości i zwyczajów wytyczono na terenie gminy Jednorożec ogółem szlaki kulturowe. Wyznaczono je w terenie, ale nigdy nie funkcjonowały. Opisano je na podstawie *Studium środowiska kulturowego gminy Jednorożec* autorstwa Ireny Kotowicz-Borowy oraz Ewa Kawalek, opracowanym w Ostrołęce–Ciechanowie w 2001–2002 r. Przebieg tras przedstawiono m.in. w Uchwale Nr XII/64/08 Rady Gminy Jednorożec z dnia 22 lutego 2008 r. ws. aktualizacji Planu Rozwoju Lokalnego gminy wiejskiej Jednorożec na lata 2004–2013, zaś ich graficzne opracowanie na mapie przygotowanej przez Wydawnictwo Reklamowe PIK w 2012 r., powielanej w materiałach promocyjnych, w dokumentach wytwarzanych przez samorząd gminny itp. Szlaki i trasy te nigdy nie zafunkcjonowały w rzeczywistości. Oto ich przebieg:

1. Trasa „Kurpiowska” – prowadzi z Jednorożca przez Małowidz i Olszewkę, gdzie w starym budynku plebani zostanie zorganizowana Kurpiowska Izba Regionalna. Następnie lasami do Budziska, skąd po odpoczynku i zwiedzeniu leśniczówek powrót do Jednorożca.

2. Trasa „Powstańcza” – prowadzi z Przasnysza do Drążdżewo Nowego, stamtąd łukową trasą na Płaską Górę nad Orzycem, skąd należy udać się do Jednorożca i dalej do miejscowości Nakieł, gdzie można zatrzymać się w miejscowej szkole na nocleg. Następnego dnia trasą przez Budy Rządowe do Budziska i Parciak. Z Parciak do Dynaku. Tam nocleg w starej, zabytkowej chacie kurpiowskiej. Rano z Dynaku trasa wiedzie do Parciak, skąd udajemy się do Żelaznej Rządowej i Prywatnej, a następnie do Gutochy i nad rzekę Płodownicę, skąd powrót do bazy noclegowej w Nakle i następnego dnia powrót do Przasnysza.

3. Trasa „Budownictwa Kurpiowskiego” – prowadzi z Przasnysza w kierunku na Szlę, gdzie skręca do miejscowości Przejmy i stamtąd prowadzi przez Obórki i Lipę do Jednorożca.

4. Trasa „Śladem Zaścianków” – prowadzi z Jednorożca przez Małowidz, Ulatowo-Słabogórę do Kobyłaków-Czarzastych i stamtąd do Kobyłaków-Konopek. Stamtąd trasa wiedzie lasami do Jednorożca.

Wymieniono też 5 obiektów z terenu gminy Jednoróżec wpisanych do rejestru zabytków województwa mazowieckiego, oceniając, że *sprzyjają one rozwojowi turystyki kwalifikowanej-kulturoznawczej*.

Zapisy dotyczące dziedzictwa kulturowego znajdziemy też w rozdziale 3.2. *Kierunki i wskaźniki dotyczące zagospodarowania oraz użytkowania terenów, w tym tereny przeznaczone pod zabudowę oraz tereny wyłączone spod zabudowy*. Dla terenów cmentarzy dopuszczono realizację urządzeń infrastruktury technicznej przy granicy cmentarza; w przypadku realizacji zabudowy związanej z utrzymaniem i funkcjonowaniem cmentarza udział powierzchni biologicznie czynnej w stosunku do powierzchni działki budowlanej 60–80%; w przypadku realizacji zabudowy związanej z gospodarką leśną udział powierzchni zabudowy w stosunku do powierzchni działki: 10–30%; wysokość zabudowy do 6,0 m.

W ramach dokumentu wyznaczono kierunki i wskaźniki dotyczące zagospodarowania oraz użytkowania terenów, w tym tereny przeznaczone pod zabudowę oraz tereny wyłączone spod zabudowy (rozdział 3.2.). W ramach interesującego nas tematu czytamy:

3.4. Obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej

3.4.1. Ochrona zabytków architektury i techniki

5. Trasa „Jarmarczna” – prowadzi z Jednoróżca poprzez Małowidz (po drodze przy szosie należy obejrzeć starą sosnę, na której znajduje się drewniana kapliczka z wizerunkiem Matki Boskiej) do Połoni, skąd trasa prowadzi do Chorzel na czwartkowy, cotygodniowy jarmark.

W uzupełnieniu postulowanej agroturystycznej funkcji gminy na bazie istniejącej substancji zabytkowej i stanowisk archeologicznych postuluje się wyznaczenie na terenie gminy następujących szlaków turystyki kulturowej:

Szlak I pradziejowo-słowiański – długość około 12,0 km prowadzący z terenu gminy Krzynowłoga Mała poprzez: Ulatowo-Dąbrówkę, Osieczynę, Małowidz, Ulatowo-Słabogórę, Ulatowo-Pogorzel, Małowidz, Olszewkę.

Szlak II „Doliną Orzyca” – długość około 20 km. Przebieg trasy: Jednoróżec, Budziska, Budy Przysieki-Rządowe, Nakieł, Murowanka, Budziska, Góra Orzeł, Góry Okół, Góry Taboły, Olszewka.

Szlak III „rycerski” – długość około 25,0 km prowadzący z terenu gminy Krzynowłoga Mała poprzez: Ulatowo-Borzuchy, Kobylaki-Czarzaste, Jednoróżec, Stegnę do Żelaznej Prywatnej.

Zielony szlak rowerowy Mazowsza – długość 144,4 km w ramach, którego przewiduje się trzy standardy nawierzchni:

A – nawierzchnia bitumiczna (długość 54,7 km)

B – nawierzchnia gruntowo-szutrowa (długość 69,7 km)

C – nawierzchnia naturalna piaskowa doziarniona (długość 20,0 km).

Do tej kategorii zaliczono obiekty ujęte w ewidencji zabytków i wpisane do rejestru zabytków. W stosunku do nich obowiązują następujące zasady ochrony i zalecenia:

- zakazuje się dokonywania zmian mogących doprowadzić do utraty wartości zabytkowej przez: wyburzenia, nadbudowy, zmiany dachu i jego historycznego pokrycia;*
- ochronie podlega kształt i rodzaj pokrycia dachów, opracowanie elewacji, stolarka okienna i drzwiowa;*
- adaptacja istniejących obiektów do nowej z utrzymaniem ich historycznego charakteru.*

Ponadto w stosunku do zabytkowych obiektów architektury i budownictwa obowiązują zasady ochrony stosowanie do przepisów prawa.

3.4.2. Ochrona układów urbanistycznych i ruralistycznych

W odniesieniu do układów urbanistycznych i ruralistycznych obowiązują następujące zasady i zalecenia:

- ochrona historycznej sieci ulic i placów, historycznego sposobu zabudowy i poszczególnych posesji;*
- ochrona dominant przestrzennych oraz osi kompozycyjnych i widokowych;*
- ochrona otoczenia obiektów zabytkowych;*
- nawiązanie nową zabudową do historycznej;*
- przebudowa obiektów dysharmonijnych.*

3.4.3. Ochrona zabytków archeologicznych

W stosunku do zabytków archeologicznych obowiązują zasady ochrony stosownie do przepisów prawa.

3.4.4. Ochrona zabytkowych cmentarzy

W obrębie historycznych cmentarzy zaleca się ochronę układu przestrzennego (aleje, nasadzenia, kwatery), starodrzewia, historycznych elementów małej architektury, zabytkowych nagrobków.

3.4.5. Ochrona krajobrazu kulturowego

W granicach gminy Jednorzec nie wyznacza się krajobrazu kulturowego.

3.4.6. Strefy ochrony konserwatorskiej

Na terenie gminy brak jest obiektów, dla których wymagane jest ustanowienie strefy „A” ochrony konserwatorskiej. W celu zachowania wartości kulturowych wskazane jest i zaleca się ustanowienie na

etapie sporządzania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego następujących stref ochrony konserwatorskiej:

– Strefy „B” – ochrony konserwatorskiej, w obrębie których zaleca się:

- a) zachowanie zasadniczych elementów rozplanowania poprzez zachowanie osi widokowych i kompozycyjnych,*
- b) zachowanie istniejącej zabudowy jej charakteru i otoczenia poprzez zachowanie zasad parcelacji i gabarytów przy projektowaniu zabudowy uzupełniającej;*

– Strefy „K” – ochrony konserwatorskiej, w obrębie której zaleca się:

- a) zakaz lokalizacji obiektów produkcyjnych i uciążliwych,*
- b) zakaz realizacji obiektów o zbyt agresywnych formach architektonicznych;*

– Strefy „W” – ochrony konserwatorskiej wraz z bezpośrednim otoczeniem.

Postuluje się o objęcie strefami „B” i „K” w celu ochrony następujących obiektów zabytkowych:

- a) tereny zespołu kościoła parafialnego oraz cmentarza parafialnego w Parciakach;*
- b) tereny cmentarza – parafialnego i wojennego z okresu I wojny światowej w Jednorozcu;*
- c) cmentarza parafialnego w Olszewce;*
- d) cmentarza wojennego z okresu I wojny światowej w Budach Rządowych;*

Strefa „K” obejmuje otoczenie strefy B w promieniu 50 m.

5.1.2. Miejscowe Plany Zagospodarowania Przestrzennego

Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2020 poz. 293) nakłada obowiązek określenia w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy obszarów, dla których obowiązkowe jest sporządzenie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego. Do obszarów takich należą:

- nieruchomości wymagające przeprowadzenia scaleń i podziału,
- lokalizacje obiektów handlowych o powierzchni sprzedaży powyżej 2000 m²,
- obszary przestrzeni publicznej,
- obszary wskazane w przepisach odrębnych, np. tereny górnicze.

Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Jednoróżec dla zespołu wsi Jednoróżec–Stegna i część wsi Ulatowo-Pogorzel został przyjęty Uchwałą Nr XXXVIII/188/2010 Rady Gminy Jednoróżec z dnia 5 marca 2010 r. Miał być realizowany przez 7 lat, czyli do 2016 r. Mimo że jego realizacja się zakończyła, warto przywołać jego zapisy.

W rozdziale III. *Analiza zasobów miejscowości* w punkcie 2. *Środowisko kulturowe* napisano: *W miejscowości Jednoróżec znajdują się stanowiska archeologiczne, które nie są co prawda wpisane do rejestru zabytków, ale kwalifikują się do obserwacji i nadzoru archeologicznego. Ich lokalizacja stanowi o dziedzictwie archeologicznym pozwalającym kolejnym pokoleniom na poznanie jego historii i rozwoju nakładając jednocześnie obowiązek ich zachowania na rzecz potomnych. Poniżej stanowiska archeologiczne na terenie sołectwa Jednoróżec zarejestrowane zgodnie z danymi służb archeologicznych i konserwatorskich. Dalej następuje spis 8 stanowisk archeologicznych. Wymieniono też 25 obiektów, które według danych rejestrowych prowadzonych przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków stanowią dziedzictwo kulturowe i podlegają ochronie prawnej (cmentarze, dzwonnica, przydrożne kapliczki, krzyże i figury, plebania, drewniane domy). Wskazano też, że w oparciu o istniejące zabytki budownictwa, rzeźby, krzyże i kapliczki przydrożne oraz miejsca gdzie zachowały się do dnia dzisiejszego ślady tradycyjnej obrzędowości i zwyczajów wytyczono na terenie gminy Jednoróżec ogólne szlaki kulturowe. Wskazano szlaki przebiegające przez sołectwo Jednoróżec.*

W punkcie 4. *Obiekty, tereny i infrastruktura* w tabeli przedstawiające stan rozwoju miejscowości określono, że zabytki, walory architektury wiejskiej i osobliwości kulturowe oraz ważne postacie historyczne mają *średnie znaczenie*. Z kolei miejsca, osoby i przedmioty kultu, tradycje, obrzędy i gwarę, święta, odpusty i pielgrzymki, jak również legendy, podania i fakty historyczne oraz specyficzne nazwy mają *duże znaczenie*.

W rozdziale 5. *Planowane kierunki rozwoju* zaznaczono, że wieś wyróżniają *stanowiska archeologiczne, obiekty dziedzictwa kulturowego, zabytki, szlaki kulturowe i duża lesistość*. Zapis ten znajduje potwierdzenie w gminnym programie opieki nad zabytkami oraz gminnej ewidencji zabytków.

O dziedzictwie regionalnym wspomniano w celach strategicznych odnowy wsi. Jako cel trzeci wskazano *wspieranie rozwoju turystyki oraz zachowanie dziedzictwa kulturowego*, który miał być osiągnięty przez *promocję walorów turystycznych obszaru, a także odbudowę i poprawę stanu dziedzictwa kulturowego wsi*. Miały do tego doprowadzić m.in. oznakowanie szlaków turystycznych, wyposażenie tras w tablice z opisami mijanych zabytków, organizację imprez sportowych, kulturalnych *opartych na tradycji* oraz promocja jednoróżca (mitycznego zwierzęcia) jako produktu kulturowego i turystycznego.

W sprawie ochrony stanowisk archeologicznych zlokalizowanych na obszarze objętym planem:

- obowiązuje ochrona i zachowanie stanowisk archeologicznych ujętych w ewidencji konserwatora zabytków, które oznaczono na rysunku planu,
- właściciel, użytkownicy i inwestorzy zobowiązani są na obszarze objętym ochroną archeologiczną do zawiadomienia służby ochrony zabytków o podjęciu działań inwestycyjnych związanych z pracami ziemnymi z wyprzedzeniem minimum miesięcznym w celu umożliwienia wykonania archeologicznych badań ratunkowych oraz zsynchronizowania robót inwestycyjnych z nadzorem archeologiczno-konserwatorskim.

Ustalenia konserwatorskie dla obszarów objętych ochroną konserwatorską są następujące:

- ścisłą ochroną konserwatorską należy objąć wszystkie obiekty i obszary wpisane do rejestru zabytków oraz będące w ewidencji konserwatorskiej. Zakres i stopień ochrony ustala każdorazowo WUOZ. WUOZ ma prawo ustalić każdorazowo warunki konserwatorskie na etapie uzgadniania stanowiące podstawę dla gminy do wydania decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu,
- wszelkie prace polegające na przebudowie, rozbudowie, zmianie istniejącego stanu i wyglądu budynku, dla których nie jest wymagane pozwolenie na budowę, jak remonty wymagające jedynie zgłoszenia w gminie – np. wymiana okien, prace remontowe przy elewacjach i dachu, a wpływające na wygląd i formę obiektów zabytkowych wymienionych poniżej wymagają każdorazowo uzyskania zgody WUOZ,
- w obiektach wpisanych do rejestru zabytków wszelkie prace można prowadzić dopiero po uzyskaniu zezwolenia Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Wszelkie prace w poniżej wymienionych obiektach muszą odbywać się pod nadzorem osoby z uprawnieniami konserwatorskimi,
- należy dążyć do jak najdłuższego zachowania obiektów, w uzasadnionych przypadkach należy dążyć do przywrócenia obiektom ich pierwotnej funkcji i formy,
- likwidacja istniejącej substancji zabytkowej wymaga każdorazowo uzyskania zgody WUOZ. WUOZ ma prawo nakazania wykonania dokumentacji konserwatorskiej obiektu,
- na terenach wpisanych do rejestru zabytków nakłada się obowiązek uzgodnienia z WUOZ planowanych wycinek i pielęgnacji drzewostanu,
- na terenie stref ochrony konserwatorskiej wymienionych w planie zakazuje się lokalizacji masztów telefonii komórkowej i reklam wielkoformatowych.

5.1.3. Program Ochrony Środowiska dla Gminy Jednorzec na lata 2017–2022

Został przyjęty Uchwałą NR XXVI/146/2016 Rady Gminy Jednorzec z dnia 30 grudnia 2016 r.

W temacie opieki nad zabytkami i ochrony zabytków krótki zapis pojawia się w rozdziale 4.10.5. *Walory turystyczno-rekreacyjne*. Wspomniano o istnieniu Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jednorzec na lata 2015–2018 oraz wymieniono obiekty na terenie gminy, wpisane do wojewódzkiego rejestru zabytków. Zanotowano też: *Poza wymienionymi zabytkami nieruchomymi znajdują się także zabytki ruchome takie jak: krzyże, figury świętych czy wyposażenie kościoła oraz zabytki archeologiczne.*

5.1.4. Strategia Rozwoju Gminy Jednorzec na lata 2016–2025

Została przyjęta Uchwałą Rady Gminy Jednorzec Nr XVIII/104/2016 z dnia 22 kwietnia 2016 r.

W rozdziale 2.3. *Rys historyczny gminy i dziedzictwo kulturowe* podkreślono, że zabytki architektury dominujące w krajobrazie gminy Jednorzec to głównie drewniane budynki mieszkalne z pierwszej ćwierci XX w., stanowiące przykład architektury ludowej typowej dla regionu północnego Mazowsza. Stwierdzono, że posiadają wartość naukową, wynikającą z siły dowodowej zabytku jako dokumentu minionej epoki. Jeśli chodzi o konstrukcję, to zostały wzniesione na planie prostokąta jako jednokondygnacyjne z użytkowym poddaszem, przykryte dachami dwuspadowymi (pierwotnie dachówką lub strzechą). Jako podmurówkę wybierano kamień polny, a ściany wznoszono w konstrukcji zrębowej z łączeniem belek na jaskółczy ogon. Szczyty szalowane są deskami niekiedy układającymi się w szczytach we wzory. Czasem zachowała się dekoracja snycerska w postaci dekoracyjnych obramień otworów okiennych i naroży budynków (tu podano przykłady takich budynków – Parciaki 43, Olszewka 81 – należy jednak podkreślić, że dane się zdezaktualizowały z powodu przebudowy części budynków i zatracenia przez nie wspomnianych cech). Stwierdzono, że rzadko można znaleźć zachowaną oryginalną stolarkę okienną (okna ościeżnicowe) oraz stolarkę drzwiową (np. drzwi spagowe).

Podkreślono, że wyróżniającymi się zabytkami na terenie gminy są *założenia kościelne w Parciakach (rejestr zabytków nr A-486), Olszewce oraz Jednorzecz, w których za wyjątkiem Jednorzecz zachowały się drewniane kościoły parafialne, stanowiące ciekawy przykład drewnianej architektury sakralnej z poł. XIX w. i pocz. XX w. na terenie północnego Mazowsza. Wraz z nimi zachowały się również nie mniej cenne, z punktu widzenia historii architektury tego regionu, plebanie oraz dzwonnice.*

Zaznaczono, że niezwykle cennym zabytkiem w regionie jest historyczny zespół budowlany *budynków kolejowych zlokalizowanych w rejonie wsi Parciaki-Stacja na trasie powstałej w latach dwudziestych linii kolejowej Ostrołęka–Szczytno, stanowiący, na czele z wieżą ciśnień, unikalny przykład architektury kolejowej.* Jest to zabytek o charakterze unikalnym nie tylko dla gminy Jednorzec, ale i całego regionu.

Prezentując stan zachowania zabytków, określono go jako *dobry*. Czytamy, że *Większość obiektów jest stale użytkowana, znajduje się w dostatecznym i dobrym stanie technicznym. Zachowany i czytelny jest także układ urbanistyczny większości wsi gminy. Wpisane do rejestru cmentarze wojenne w Budach Rządowych, Jednorożcu i Parciakach są odpowiednio zabezpieczone i systematycznie pielęgnowane. Zauważono: W najgorszym stanie znajduje się niewielka grupa obiektów niezamieszkałych i nieużytkowanych (drewniane chałupy wiejskie oraz budynki o ponadprzeciętnej wartości historycznej i naukowej: wieża ciśnień i budynek administracyjny z zespołu budynków kolejowych w Parciakach-Stacji oraz plebania w Jednorożcu).*

Zasygnalizowano, że problemem na terenie gminy jest *zagrożenie dla stanowisk archeologicznych, które bywają niszczone w wyniku działalności rolniczej.*

W dokumencie zwrócono uwagę na zabytki ruchome, których w świetle ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, samorząd gminny nie ma obowiązku umieszczać w gminnej ewidencji zabytków. Wśród zabytków ruchomych pozostających w gestii samorządu gminnego zwrócono uwagę na liczne kapliczki, krzyże, figury. *Większość z nich podlega bieżącym pracom konserwatorskim i kompleksowym remontom – najczęściej przez lokalną społeczność.*

Wymieniono obiekty na terenie gminy Jednorożec wpisane do rejestru zabytków MWKZ (kościół parafialny i dzwonnica w Parciakach oraz cmentarze wojenne w Jednorożcu, Budach Rządowych i Parciakach).

Powołując się na gminną ewidencję zabytków z 2013 r., wskazano wpisane do niej 24 obiekty powstałe w XIX w. oraz na początku XX w. (17 domów drewnianych, 3 kościoły parafialne, 3 dzwonnice oraz 1 plebania drewniana). Wskazano ich rozmieszczenie w poszczególnych sołectwach. Zaznaczono, że w dokumencie zanotowano 17 zabytków ruchomych (figury, krzyże, kapliczki, wyposażenie kościołów). Ponadto wskazano 56 stanowisk archeologicznych na terenie gminy Jednorożec.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Jednorożec

5.2.1. Zarys historii obszaru gminy Jednorożec

Najstarsze ślady pobytu człowieka na obszarze dzisiejszej gminy Jednorożec pochodzą z epoki kamiennej, z ok. 8 tys. lat p.n.e. Osadnictwo polodowcowe koncentrowało się głównie w dolinie rzeki

Orzyc. Po ostatecznym wycofaniu się lodowca¹³ miejsce zimnej tundry i lasostepu zajęły lasy z przewagą sosny, z bogatym runem i zwierzyną (jelenie, dziki, zające, łosie), rzeki ze zwierzyną (wydry i bobry) oraz rybami. Między 6 a 3,5 tys. lat p.n.e. ludność zamieszkiwała większe osady (zimowe i letnie) w dolinach rzek. Częściej jednak znaleźć można ślady krótkotrwałych obozowisk funkcjonujących przez okres polowań lub zbierania np. surowca krzemienno-żelaznego do wytwarzania różnego rodzaju narzędzi (kultura amfor kulistych). W okolicy Jednoróżca funkcjonowały obozowiska, gdzie znaleziono okruchy krzemienne. Z południa Europy wkroczyła na teren dzisiejszej Polski ludność rolnicza, uprawiająca ziemię, hodująca zwierzęta, prowadząca osiadły tryb życia, zamieszkała w trwałych domostwach. Klimat się zmienił – przeszedł. Ludność rolnicza przeniosła się na południe. Ok. połowy 3 tys. lat p.n.e. pojawiła się na tych terenach ludność indoeuropejska. Przybysze ze wschodu opanowali całą północno-wschodnią Polskę. Prowadzili pasterski, ruchliwy tryb życia, często przemieszczali się w poszukiwaniu terenów odpowiednich do wypasu bydła. Hodowali też owce i kozy. Zakładali krótkotrwałe obozowiska na piaszczystych, suchych wzniesieniach. Wytwarzali naczynia z gliny (kultura ceramiki sznurowej), a narzędzia i broń z krzemienia. Zmarłych chowali w kurhanach. Na podłożu kultury ceramiki sznurowej peryferyjnie osiedlili się przedstawiciele kultury mierzanowickiej, której ślady odkryto w Jednoróżcu. Kolejna zmiana klimatu doprowadziła do tego, że miejsce koczowników zajęli rolnicy. Ok. 1700–700 lat p.n.e. na obecne tereny gminy Jednoróżec trafili osadnicy kultury łużyckiej, stosujący narzędzia z brązu i ciepły obrządek pogrzebowy. Co najmniej teren prawobrzeżnego Orzycy był zasiedlony. W VI w. p.n.e. do regionu dotarły zabytki kultury celtyckiej, a następnie – w tzw. okresie wpływów rzymskich – przedstawiciele kultury przeworskiej, utożsamianej z germańskimi Wandalami, wydobywali rudę darniową na obszarach nad Orzycem. Od 700 r. p.n.e. nastąpiły gwałtowne i duże zmiany klimatyczne. Znaczne ochłodzenie i duże zwilgocenie klimatu doprowadziło do odpływu ludności na południe i w konsekwencji do opustoszenia terenów gminy na wiele setek lat¹⁴.

¹³ Podczas ostatniego zlodowacenia, tzw. północnopolskiego, na terenie dzisiejszej gminy Jednoróżec stało czoło lądolodu. Kiedy ziemia była skuta lodem, z południa dzisiejszej Polski wiatry nanosiły różne pyły i piaski, które osiadały na lodowcu. Przez 80 tys. lat, bo tyle stał w tym miejscu lądolód, nagromadziła się ogromna ilość materiału akumulacyjnego. Naciskany przez kilka metrów pyłu i piasku lód o grubości 4 km na dole stawał się plastyczny, ale nie topniał. Lodowiec przesunął się i rozrastał, jednocześnie trąc po podłożu. Wszystko to, co pchał przed sobą, zostało później wypłukane. W którymś z interstadiałów spod lodowca wylewały się ogromne rzeki. Utwory z wcześniejszego stadiału, na zachód od Orzycy, a także na wschód od Zagajnicy (Puszczy Kurpiowskiej), to utwory peryglacialne z glinami, „przerobione” przez lodowiec. W ostatnim stadium, w którym lodowiec topniał, wiatr wywiewał utwory peryglacialne i formował z nich wydmy. W szerokich dolinach rzek (Orzyc, Omulew, Płodownica) akumulowały się drobne, żyzne gleby. Gleby, które wytworzyły się na utworach młodoglacjalnych nie są żyzne, stąd w Zagajnicy do XVII w. nie ma stałego osadnictwa, nie rozwija się rolnictwo. H. Radlicz, *Studjum morfologiczne puszczy Kurpiowskiej*, „Przegląd Geograficzny”, 15 (1935), s. 25.

¹⁴ W. Borkowski, *Międzyrzecze Orzycy i Omulewi do początku epoki brązu*, „Krasnosielcki Zeszyt Historyczny”, 9 (2018), 37, s. 49; Z. Miecznikowski, *Ziemia przasnyska w pradziejach do przełomu er*, tamże, s. 53–58.

Ponowne zasiedlanie zaczęło się dopiero w XII–XIII w. Za czasów księcia Konrada Mazowieckiego władzę na Mazowszu sprawował wojewoda Krystyn (†1217), który rozpoczął akcję kolonizacyjną, aby zagospodarować tereny lesiste i wzmocnić obronność. Upadek gospodarczy oraz brak silnej władzy, wykorzystywany przez lokalne rycerstwo i plemiona pruskie wielokrotnie najeżdżające tereny pograniczne, spowodowały odpływ ludności z nad rzeki Ulatówki¹⁵.

Do 1526 r. omawiany obszar pozostawał najpierw w państwie Polan i Piastów (Mazowsze zostało do niego przyłączone ok. 960–990 r.), a następnie – po rozbiciu dzielnicowym – w granicach księstw mazowieckich. Z czasem stał się lennem Korony. Do XIII w. zachodni skraj puszczy podlegał pobliskiemu grodowi w Grudowsku (dziś Grudusk), wzniesionemu prawdopodobnie w X w. Po jego zniszczeniu w 1217 r. omawiany teren kontrolował gród w Ciechanowie. Kasztelania ciechanowska objęła nadzór nad zachodnią częścią Zagajnicy, aż do Omulwi. W tym czasie Przasnysz był jeszcze małą osadą, więc nie wydzielono ziemi przasnyskiej, a ciechanowską¹⁶.

Na prawym brzegu Orzycy kolonizacja miała miejsce na początku i w połowie XV w.¹⁷. W kolejnym wieku tereny te były gęściej zasiedlone, z czasem tworząc „okolicę szlachecką” zamieszkałą przez drobną szlachtę. Poszczególne osady zachowywały wspólny człon nazwy, a dodawano drugi człon, powstały często od przydomku mieszkających tam rycerzy. Wśród nich były późniejsze okolice szlacheckie Kobylaki i Ulatowo¹⁸.

W średniowieczu na omawianym terenie zaczęła się kształtować administracja kościelna¹⁹. Jeśli chodzi o administrację świecką, to po przyłączeniu Mazowsza do Korony w 1526 r. zachowano podział na trzy regiony: województwo rawskie, płockie i mazowieckie. Omawiany teren znajdował się w ostatnim z nich, mazowieckim w ziemi ciechanowskiej. W 1576 r. utworzono przasnyskie starostwo niegrodowe, w skład którego weszły omawiane ziemie²⁰.

¹⁵ J. Popiołek, *Rys historyczny*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 14–15.

¹⁶ K. Pacuski, *Puszcza nad Orzycem i jej zasiedlanie w średniowieczu (do początku XV w.)*, [w:] *1000 lat pogranicza Chorzel. Materiały z sesji popularnonaukowej zorganizowanej 28 sierpnia 2010 roku w Chorzelach przez Towarzystwo Przyjaciół Chorzel*, red. M. Wiśnicki, Chorzele 2011, s. 38

¹⁷ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 18.

¹⁸ T. Wojciechowska, *Kobylaki*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 35.

¹⁹ Początkowo północne Mazowsze podlegało arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu, a potem biskupstwu w Poznaniu. Powstanie diecezji płockiej, do której do 1992 r. należał cały omawiany teren, związane są z organizacją Kościoła polskiego przez Bolesława Szczodrego. Obszar diecezji płockiej został wyodrębniony z archidiecezji gnieźnieńskiej, a dokument erekcyjny mógł zostać wystawiony w 1075 r. Na północy, czyli m.in. na omawianym terenie, sięgał po kresy osadnictwa i władzy państwowej. Tereny dzisiejszej gminy Jednorożec należały do parafii Krzynowłoga Wielka, Przasnysz i (Krasno)Sielc. W 1551 r. z parafii Krzynowłoga Wielka wydzielono parafię Chorzele, na terenie której znalazły się wsie dzisiejszej gminy Jednorożec. Do końca istnienia I Rzeczypospolitej diecezja płocka, na której terenie znajdowały się ziemie dzisiejszej gminy Jednorożec, należała do metropolii gnieźnieńskiej. Następnie przeniesiono ją do metropolii warszawskiej.

²⁰ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 35, 37–38.

W okolicach dzisiejszej wsi Jednorożec rozpoczynała się tzw. Puszcza Zielona, ciągnąca się aż do Kolna i Łomży. W XVI-wiecznych wizytacjach biskupich i lustracjach dóbr królewskich dzielono Zagajnicę na mniejsze jednostki: Puszcza Nowogrodzka (od miasteczka Nowogród), Szkwańska (od rzeki Szkwa), Myszyniecka (pomiędzy Rozogą a Omulwią), Płodownicka (od Płodownicy), Różańska/Rzaniecka (od osiedla Rzany Kąt lub Rzaniec) i Mazuch (Puszcza Chorzelska). Interesujący nas fragment puszczy to ostatni z wymienionych. Teren ten na początku XVI w. zaczęli powoli zasiedlać bartnicy, rudnicy zajmujący się wytapianiem żelaza z rudy darniowej, smolarze, rybacy i myśliwi. W 1565 r. przeprowadzono pierwszą lustrację dóbr królewskich, w której opisano m.in. interesujący nas teren. Już wtedy obszar ten był eksploatowany przez bartników. Bartnicy, czyli pszczelarze hodujący pszczoły w barciach – dziuplach dla pszczoł wydrążonych w drzewach – które znajdowały się w uroczysku Lesnisko (zapewne okolice dzisiejszej wsi Jednorożec), byli szlachcicami z Ulatowa lub Kobylaków, chłopami z osad królewskich (Lipa, Przasnysz) lub prywatnych (Drażdzewo, Raki)²¹.

Północnomazowieckie miody, znane ze swej jakości, docierały na dwory królewskie i książęce, a także do klasztorów i dworów magnackich. Ich wyjątkowość była przyczyną nadawania bartnikom przywilejów, a miód i jego pozyskiwanie chronione były regaliai oraz prawem bartnym spisany w XVI w.²². Wspólne potrzeby, zajęcia i warunki bytowania bartników, a także wspomniane prawa, łączyły ich w związki. Na czele bractwa bartnego stał starosta bartny, który był pośrednikiem między bartnikami a starostą królewskim, i zajmował się organizacją pracy bartników. Bartnik posiadający „bór”, czyli 60 barci, oddawał rocznie staroście grodowemu od 6 garncy miodu w XVI w. do 16 garncy miodu w XVIII w. Za pozwolenie na polowanie na grubą zwierzynę bartnik winien był staroście skórki z kun lub tzw. kunowe, czyli 15 groszy oraz stożek siana dla strzelców królewskich. Do barci przynależały łąki, które nie były zagospodarowane rolniczo. W starostwie przasnyskim prace kończono uroczyscie w dniu św. Michała Archanioła (29 września), kiedy to członkowie bractwa bartnego osobiście oddawali specjalny podatek, zwany danią miodową²³.

²¹ *Lustracja dóbr królewskich województwa mazowieckiego 1565*, cz. 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 25–26.

²² Pierwsze skodyfikowane w języku polskim prawo bartne, spisane z polecenia królewskiego w II poł. XVI w. – *Prawo bartne, bartnikom należące, którzy według niego sprawować się i sądzić mają* – obejmowało tereny starostw przasnyskiego i ciechanowskiego. Autor kodyfikacji, tutejszy starosta Krzysztof Niszczycki herbu Prawdzic (1540–1617), zebrał prawa zwyczajowe, którymi posługiwali się dotychczas mieszkańcy puszczy i skompilował je. Kodyfikacja zawierała postanowienia na temat m.in. urzędzenia władz i sądów bartnych, obowiązków bartników, przepisów spadkowych, karnych i procesowych. M.W. Kmoch, *Kurpie – lud królewski. Zarys stosunków ludu puszczańського Mazowsza i Podlasia z monarchią w XVI–XVIII w.*, „Nowożytnicze Zeszyty Historyczne”, 7 (2015): *Król i jego poddani w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej w XVI–XVIII w.*, s. 90–91.

²³ *Taż*, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 18–20.

Starostowie przasnyscy byli pośrednikami między władcą a społecznością bartników. Jako królewscy urzędnicy przyjmowali w imieniu króla przysięgi rugowe, zatwierdzali kodyfikacje prawne oraz nowo wybranych starostów bartnych. Administrowali wsiami królewskimi²⁴. Do królewszczyzn na terenie dzisiejszej gminy Jednorożec należały: Lipa, Małowidz, Połoń i Kobylaki-Wólka²⁵.

Na początku XVII w. wielu bartników doznało strat w wyniku gwałtownych wiatrów i burz, poza tym puszcza została przerzedzona z powodu karczunków. Zygmunt Niszczycki, starosta przasnyski, nakazał płać mieszkańcom mniejszą dań miodową, ale w celu zwiększenia dochodów bartników pozwolono tym, którzy ponieśli straty, wykarczować po pół włóki gruntu, czyli ok. 8 ha. Bartnicy otrzymali więc specjalne przywileje, którymi później posługiwali się wszyscy Kurpie²⁶. Na tej podstawie można przypuszczać, że tworzenie poczucia odrębności ludności puszczańskiej zaczęło się w Puszczy Mazuch na początku XVII w.²⁷. Mieszkańcy tego terenu nazywali się Puszczanami czy Puszczykami, a ludzie z zewnątrz pejoratywnie określali ich mianem Kurpi. Nazwa ta pochodzi od plecionych butów z łyka lub skóry²⁸.

W XVII w. wojny ze Szwecją przyniosły terenom starostwa przasnyskiego prawdziwą katastrofę. Dotychczas harmonijnie rozwijające się miasta w okolicy – Przasnysz i Chorzele – nie były w stanie podnieść się ze zniszczeń²⁹. Do Puszczy Mazuch dotarły wojska szwedzkie³⁰. Choć ze względu na małą liczebność Kurpie nie odegrali większej roli w czasie potopu, to ich działania stworzyły tradycję, do której odwoływano się przez wieki.

²⁴ Taż, *Kurpie – lud królewski. Zarys stosunków...*, s. 93.

²⁵ Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 18.

²⁶ Przywilej przasnyskiego starosty Zygmunta Niszczyckiego mógł mieć charakter ustny, być może też dokumenty zaginęły, ponieważ po jakimś czasie miejscowi bartnicy udali się do króla. Jan Kazimierz 7 VIII 1650 r. potwierdził pozwolenie wydane przez Niszczyckiego. Prawa bartników z Jednorożca, wsi powstałej między 1616 a 1640 r. i należącej jako królewszczyzna do parafii w Przasnyszu, potwierdzali później kolejni władcy – Michał Korybut Wiśniowiecki w 1673, August II Sas w 1699, August III w 1749 i Stanisław August Poniatowski w 1766 r. Przywilej dla Jednorożca był pierwszym przywilejem pozwalającym na osiedlanie się bartników-rolników w Puszczy Kurpiowskiej. Tamże, s. 21.

²⁷ Tamże, s. 21.

²⁸ A. Chętnik, *Atlas strojów ludowych Polski*, z. 26: *Strój kurpiowski Puszczy Zielonej*, Wrocław 1961, s. 25–26.

²⁹ M.W. Kmocho, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 22.

³⁰ We wrześniu 1655 r. Kurpie zatrzymali przechodzący przez północne tereny dzisiejszej gminy Jednorożec kilkutyśięczny korpus wojsk brandenbursko-szwedzkich, który pod dowództwem gen. Waldecka i księcia Bogusława Radziwiłła usiłował przedostać się przez tereny Zagajnicy i spacyfikować je, by zapewnić sobie drogi dostaw oraz odwrotu na Litwę i Inflanty. Taż, *Kurpie – lud królewski...*, s. 99.

Kolejna okazja do poświadczenia kurpiowskiej waleczności nadarzyła się podczas wojny północnej³¹. Później Kurpie włączyli się w walkę o tron pomiędzy Augustem III a Stanisławem Leszczyńskim w latach 1733–1735, stając po stronie tego drugiego. W okresie konfederacji barskiej (1768–1772) w Przasnyskiem działał Kozak Józef Sawa Caliński. Jego oddział, walczący na obszarze Płock – Płońsk – Sreńsk – Mława – Przasnysz, miał bazę wypadową w lasach nad Orzycem³².

Przemarsze wojsk przez Zagajnicę mocno zniszczyły środowisko leśne, co stwarzało zagrożenie dla interesów bartników. Po wojnach szwedzkich na teren puszczy przybyło dużo ludzi z Mazowsza i Prus. Powodem było wyniszczenie gospodarki na terenie Polski przez Szwedów oraz ucisk spowodowany rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w królewskich, folwarkach prywatnych, kościelnych i prywatnych. Przybywali tu przede wszystkim włościanie, którzy zakładali osady rolnicze (np. Olszewka i Parciaki). Z czasem uprawa roli, mimo słabych piaszczystych pól, i hodowla zwierząt domowych stała się głównym zajęciem mieszkańców tych terenów³³. Bartnictwo traciło na znaczeniu, ale do końca istnienia I Rzeczypospolitej przywileje bartników podtrzymywały ich

³¹ Ponieważ jako strzelcy i bartnicy puszczańscy Kurpie posiadali prawo noszenia broni, król August II obiecał im większe swobody, jeśli staną po jego stronie w walce ze Szwedami. Początkowo wojna omijała Puszcę, ale wiosną 1704 r. Szwedzi weszli do Zagajnicy w celu ściągnięcia kontrybucji. Kurpie, nieznoszący ucisku, chwycili za broń. Na początku 1708 r. szwedzki król Karol XII skierował wojska przeciw Rosji i postanowił udać się do Grodna, m.in. przez tereny Puszczy Zielonej. Kolumna królewska przechodziła m.in. przez Olszewkę i Żelazną w gminie Jednorzec. W Zagajnicy Szwedzi napotkali na wielki opór Kurpiów, atakujących szybko i zniemacka, świetnie orientujących się w Puszczy. Puszczaczy zaatakowali nawet Karola XII, stacjonującego w Brodowych Łąkach, zabijając konia królewskiego i jego drabantów. Największe starcie miało miejsce pod Kopańskim Mostem na linii bagien Brzozówka w pobliżu Myszyńca w nocy z 22 na 23 I 1708 r. Tamże, s. 99–100.

³² R. Waleszczak, *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866–1939. Zarys dziejów*, Przasnysz 1999, s. 28.

³³ W 1660 r., gdy starostwo przasnyskie wizytowali lustratorzy królewscy, bartnicy ze wsi *Jednorzec alias Sopechy* oprócz czynszu z ziemi oddawali też dań miodową. Mniej zajmowali się bartnictwem, a więcej rolnictwem. Nadal tytułowali się bartnikami, bo dawało to miejscowej społeczności przywileje niespotykane w innych wsiach królewskich, ale stawali się rolnikami. Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 22.

niezależność³⁴. Mitem jest też to, że ludność kurpiowska nie odrabiała pańszczyzny³⁵. Do jej zwiększenia dążyli np. starostowie przasnyscy³⁶.

Kiedy gen. Antoni Madaliński wyruszył 12 III 1794 r. ze swym oddziałem z Ostrołęki do Krakowa, dając sygnał do wybuchu insurekcji, możliwe, że w Przasnyszu do oddziału pieszych strzelców zaciągnęli się mieszkańcy omawianego terenu. Oddziały puszczańskie organizowały działania partyzanckie w Zagajnicy i na jej obrzeżach³⁷.

Po 1795 r. Puszcza Zielona stała się częścią państwa pruskiego, co bardzo wpłynęło na sytuację w Zagajnicy³⁸. Zmiany administracyjne przysły z powstaniem Księstwa Warszawskiego, a potem Królestwa Polskiego³⁹. W tym czasie zagęszczała się sieć osadnicza, a czym niżej. Ważny był okres

³⁴ Warto podkreślić, że w I poł. XVIII w. rugi bartne (sądy roczne) dla bartników z Puszczy Mazuch i Puszczy Płodownikiej przeprowadzano nie w Przasnyszu, jak wynikało z XVI-wiecznego prawa bartnego, a w położonym bliżej puszczy Jednorozcu. Zachowała się księga sądu bartnego, w której zanotowano sprawy z lat 1710–1760. Jej analiza pozwala na stwierdzenie dewaluacji prawa bartnego w XVIII w., co wynika z tego, że bartnictwo stanowiło pracę dodatkową, zarezerwowaną dla mieszkańców puszczy, zrzeszonych w bractwach bartnych. Osadnictwo spowodowało zapotrzebowanie na karczunek lasu i rozwój rolnictwa. Taż, *Księga sądu bartnego zachodniej Kurpiowszczyzny z lat 1710–1760. Możliwości badawcze*, „Teka Historyka”, 52 (2016), s. 54–71.

³⁵ Pańszczyzna istniała, ale w porównaniu z pańszczyzną mieszkańców okolicznych wsi (Brodowe Łąki, Oborcyska, Czerwińskie, Bakuła – 1 dzień w tygodniu z 1 gospodarstwa) była symboliczna. Wedle danych z 1789 r. jedno gospodarstwo w Jednorozcu miało obowiązek odrobić nieco ponad 3 dni rocznie, a praca mogła być wykonana przez dowolnego zdolnego do pracy domownika. Jedno gospodarstwo zobowiązane było też do $\frac{3}{4}$ podwoły (jedna podwoła trwała średnio 6 dni). Prace te wykonywano nie na terenie starostwa przasnyskiego, ale często w prywatnych majątkach starosty przasnyskiego i obożnego koronnego Kazimierza Krasieńskiego – w przypadku Jednorozca zapewne w Stegnie. Stąd dążenie starosty do egzekwowania pracy mieszkańców kurpiowskich wsi w swoich folwarkach. Tamże, s. 22–23.

³⁶ W latach dziewięćdziesiątych XVIII w. Kazimierz Krasieński, starosta przasnyski, rozpoczął walkę z okolicznymi bartnikami. Było to spowodowane tym, że w folwarkach Krasieńskich (m.in. w powstałej prawdopodobnie w II poł. XVIII w. Stegnie) brakowało rąk do pracy. Starosta próbował zmusić mieszkańców wsi puszczańskich do pracy, choć tych chroniły przywileje królewskie. Z akt sądu referendarskiego, do którego trafiła sprawa, wynika, że w 1790 r. gromady wsi starostwa przasnyskiego złożyły pozew przeciwko Krasieńskiemu. Wspominano, że to *sprawa o różne krzywdy, wyznaczenie komisji i inne okoliczności*. Podobna *sprawa o powinności, robocizny, czynsze i grunty* stała na wokandzie w 1791, 1792 i 1794 r. Realizacji postulatów mieszkańców starostwa przeszkodziła jednak zmieniająca się sytuacja polityczna i upadek Rzeczypospolitej. Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 23–24.

³⁷ Taż, *Kurpie – lud królewski. Zarys stosunków...*, s. 105–106.

³⁸ Omawiany teren włączono do prowincji Prusy Nowowschodnie, do departamentu plockiego, powiatu przasnyskiego. Ok. 1800 r. m.in. zlikwidowano starostwo przasnyskie. Dobra starostwa stały się częścią urzędu domeny w Przasnyszu. Wsie wchodzące w jej skład oddano w dzierżawę. Dobra stały się własnością państwa. Utworzono tu tzw. Ekonomię Przasnysz, którą zarządzała Komisja Skarbu. Stan ten utrzymał się w okresie Księstwa Warszawskiego. Do 1806 r. w Zagajnicy zniszczono 1,2 tys. barci. W 1801 r. zlikwidowano sądy bartne i wprowadzono prawodawstwo pruskie. W tym czasie trwał spór mieszkańców Jednorozca i Olszewki z władzami, których przedstawiciele – miejscowi urzędnicy – nie zważali na stare prawa i niszczyli barcie. Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 24.

³⁹ Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego w 1807 r., w skład którego weszły też tereny Jednorozca, jego tereny zostały podzielone na departamenty, a te na powiaty. Ziemie dzisiejszej gminy Jednorzec należały do departamentu plockiego, do powiatu przasnyskiego. Każda miejscowość od 1809 r. stanowiła gminę. Po powstaniu Królestwa Polskiego (1815) powrócono do tradycyjnego podziału na województwa, a powiaty

powstania listopadowego, międzypowstaniowy i powstania styczniowego⁴⁰. Również rewolucja lat 1905–1907 mocno wpłynęła na historię gminy Jednorożec⁴¹.

zastąpiono obwodami. Wedle podziału wprowadzonego w drugiej połowie 1816 r. okolicę włączono do województwa płockiego, obwodu przasnyskiego i powiatu przasnyskiego. Nadal obowiązywał podział gminny z okresu Księstwa Warszawskiego. Zasady tworzenia gmin wiejskich potwierdzono i doprecyzowano w 1818 r. W 1837 r. województwa zamieniono na gubernie, zaś w 1842 r. obwody na powiaty, a powiaty na okręgi (na potrzeby sądowe). Tamże, s. 35.

⁴⁰ W czasie powstania listopadowego (1830–1831) mieszkańcy regionu nawiązali swą postawą do aktywności swoich przodków, którzy walczyli w obronie własnej wolności, bronili dostępu do Puszczy Zielonej oraz stawiali po stronie polskiego króla. Teraz oni walczyli z zaborcą o wolność ojczyzny. Po przegranym powstaniu, w ramach represji, w Jednorożcu rozmieszczono po domach mieszkańców żołnierzy z 22. Niżegrodzkiego Pułku Piechoty (ok. 200 ludzi). Język rosyjski stał się językiem urzędowym, w rolnictwie wprowadzono rugi i oczynszowania, zabroniono wycinki lasów i powiększania obszarów wolnych, a także zamykano drobne zakłady przetwórcze. Władze carskie w latach 1835–1840 całkowicie zlikwidowały bartnictwo. Lasy włączono pod zarząd państwowy. Zakazano karczunków, by ograniczyć rozszerzanie pól. Zakazano myślistwa, zbieractwa, wypasu zwierząt w lesie. Powodowało to ubożenie tutejszej ludności. W czasie powstania styczniowego (1863–1864) okoliczne lasy dawały schronienie powstańcom. W kuźniach nad Orzycem wytwarzano kosy, remontowano fusy i pałasze, gromadzono materiały opatrunkowe. Animatorem i pierwszym naczelnikiem powstania w powiecie przasnyskim był Tomasz Kolbe, dzierżawca majątku Dąbrówka koło Chorzel. Koło Drażdżewa po klęsce pod Myszyńcem ukrył się ze swoim oddziałem naczelnik wojenny województwa płockiego, dowódca powstańczy Zygmunt Padlewski. Szukały go oddziały carskie: jeden maszerował z Chorzel, drugi z Przasnysza. Oddział maszerujący przez Chorzele pod wodzą Gorielowa 11 III 1863 r. przechodził przez Jednorożec i dowiedział się od niemieckiego kolonisty, że Padlewski stacjonuje w Drażdżewie. W bitwie pod Drażdżewem zginęło ok. 50 powstańców. Do kolejnego starcia doszło na Polskiej Kępie koło Drażdżewa Nowego w czerwcu 1863 r. Polskim oddziałem dowodził kpt. Józef Trąbczyński vel Trąmpczyński. W listopadowej bitwie pod Żelazną dowódcami byli mjr Konstanty Rynarzewski i kpt. Lenartowicz. W obu starciach powstańcy musieli się wycofać, ponosząc straty. Rannymi opiekowali się mieszkańcy okolicznych wsi. Podobno także na wzgórzu w widłach Orzyca ukrywała się grupka księży, uczestników powstania, którzy długo bronili się przed nacierającym wojskiem rosyjskim. Historia ta przetrwała w nazwie miejsca – Księża Górka. Tamże, s. 24, 26–27, 49.

⁴¹ Pod koniec lutego 1905 r. na przydrożnej figurce w Jednorożcu na krótki czas umieszczono deskę z modlitwą o przywrócenie Polsce dawnego blasku i wolności. W listopadzie 1905 r. chłopci z Jednorożca zbiorowo odmówili płacenia podatków i rozpoczęli wyrąb lasów rządowych, zniecierpliwieni długoletnim sporem z władzami o prawo korzystania z tych dóbr, za co zostali ukarani. Władze rosyjskie obłożyły aktywnych demonstrantów grzywną o łącznej wysokości 75 rubli najbardziej aktywnych mieszkańców. Niektórych uwięziono w Płocku. W wyniku rewolucji w Jednorożcu powstało kółko rolnicze i spółdzielnia rolnicza, a także oddział Polskiej Macierzy Szkolnej w Jednorożcu, organizujący szkołę, bibliotekę z czytelnią i jasełka. Filia parafii Chorzele w Jednorożcu zyskała status filii *sui iuris*. Również w Szli przed I wojną światową działała spółka spożywcza. Taż, *Rewolucja lat 1905–1907 na Północnym Mazowszu i jej następstwa*, „Rocznik Przasnyski”, 7 (2020), s. 165–223.

Na mocy ukazu carskiego z 19 II/2 III 1864 r. doszło do uwłaszczenia chłopów⁴². Problemem wsi kurpiowskich były ograniczone możliwości zakupu ziemi od skarbu państwa, choć wokół mnóstwo było lasów rządowych, stąd liczne i długie spory z administracją carską⁴³. W rolnictwie posługiwano się prymitywnymi narzędziami. Słabe gleby i nierozwinięta kultura rolna skutkowały niskimi plonami. Dobre osiągnąć natomiast z hodowli ziemniaków – podstawy jadłospisu. Poza tym uprawiano kapustę, owies, len, grykę, groch, żyto. Nie uprawiano roślin przemysłowych, takich jak rzepak czy buraki cukrowe, które były domeną południowej części powiatu przasnyskiego. Gospodarowanie było utrudnione przez rozdrobnienie ziemi. Łąki i pastwiska znajdowały się w różnych miejscach, a często zalewały je wody Orzyca. Zbiór siana nad rzeką był pracą żmudną i trudną. Rzeka jednak dawała pożywienie, bowiem w jej meandrach i starorzeczach żyły różne gatunki ryb i raki. Korzystano z bogactw okolicznych lasów.

Trudna sytuacja w rolnictwie czy okresy klęsk spowodowanych przez warunki atmosferyczne, w tym okresowy głód, powodowały konieczność szukania innych źródeł dochodu. Hodowano więc bydło rogate i owce, które dostarczały mięsa i wełny, choć w niewystarczających ilościach. Nie praktykowano sadownictwa i ogrodnictwa – z powodu braku fachowej wiedzy, ale i słabych gleb. Czasem z wiosek szlacheckich oddawano Kurpiom bydło na przechowanie. Dotyczyło to zwłaszcza okresu zimy. Płacono za to 15 rubli od sztuki. Kurpianki musiały dodatkowo pracować. Własnoręczne wyroby tkackie sprzedawały na jarmarkach w Chorzelach i Przasnyszu. Trudne warunki sprzyjały emigracji sezonowej do Prus Wschodnich oraz na Żuławy Wiślane, a także do pracy w gospodarstwach szlacheckich w Przasnyskiem i Ciechanowskiem. Przeciętnie w skali roku kilkanaście lub kilkadziesiąt osób emigrowało do Stanów Zjednoczonych, Argentyny oraz Brazylii, a w okresie międzywojennym także do Francji lub Belgii do pracy w górnictwie. „Za Przasnysz” jeżdżono nawet po II wojnie światowej, a w mieście urządzane były „jarmarki na Kurpiów”, w których brało udział wielu mieszkańców i mieszkańek gminy Jednorożec.

Pod koniec XIX w. śmiertelność w gminie Jednorożec wynosiła 41 osób na 100 mieszkańców rocznie. Była spowodowana głównie brakiem wyspecjalizowanej pomocy, późnym informowaniem o pojawieniu się chorób, nieprzestrzeganiem zasad sanitarnych, ale także epidemiami, cholerą w poł. XIX

⁴² Uwłaszczenie ziemi dworskiej uprawianej przez chłopów nie dotyczyło tego terenu, bo ludność chłopska prawie tu nie występowała, co najwyżej byli to parobcy, którzy samodzielnie nie uprawiali ziemi. Uwłaszczenie nie objęło początkowo ludności bezrolnej; najbiedniejsi otrzymali swoje działki dopiero na przełomie XIX i XX w. W zależności od jakości ziemi czy liczebności rodziny chłopom przydzielono tzw. nadziały. Zostali pozbawieni serwitutów (gruntów wspólnych), zaś nieoczynszowane wsie utraciły też tzw. kawały (wylesione obszary w lasach państwowych). Chłopów wywłaszczano z tych terenów i nakazano rozbiórkę ich domów. Dotąd rządowe lub prywatne wsie stały się samodzielne, dawne stosunki własnościowe nie miały już takiego znaczenia. Taż, *Obraz kurpiowskich gmin...*, s. 121–127.

⁴³ Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 27.

w. Okolicę nawiedzały klęski żywiołowe, m.in. pożary trawiące drewnianą zabudowę. Bieda, niedożywienie i ciężka praca niekorzystnie oddziaływały na mieszkańców. Jeden z rejonów lekarskich w powiecie znajdował się przy lecznicy (szpitalu) w Jednorożcu. Pracował tu lekarz, felczer i akuszerka. Mieszkańcy korzystali z pomocy znachorek. W Jednorożcu istniała jedna z 30 aptek na terenie guberni płockiej⁴⁴. Od XVIII w. działały szkoły w Jednorożcu i Olszewce, a przed lub w trakcie I wojny światowej także w Lipie, Parciakach i Żelaznej Rządowej. Ich funkcjonowanie zależne było od warunków politycznych, czasowo bywało tajne⁴⁵.

Przed I wojną światową w gminie Jednorożec, należącej do powiatu przasnyskiego w guberni płockiej, powołanej w ramach reformy samorządowej w 1867 r., znajdowały się: kasa zaliczkowo-składkowa (z funduszu rządowego), posterunek straży granicznej, urząd leśny, 4 fabryki smoły (Budy Przysieki, Budziska, Olszewka, Stegna), wiatraki (1 w Jednorożcu, 2 w Lipie, 1 czasowo w Steganie, 1 w Parciakach), 2 karczmy (Jednorożec, Lipa), tartak w Nakle. Jednorożec pełnił funkcję ważnego ośrodka społecznego i ekonomicznego nie tylko dla gminy. Tędy udawano się do Przasnysza, chociaż drogi były kiepskiej jakości – były to bowiem kurpiowskie *psiaski*. W centrum wsi mieścił się urząd gminny oraz szkoła elementarna. W skład gminy wchodziły: kurpiowskie Budy Przysieki rządowe i prywatne, Żelazna rządowa, Żelazna prywatna, Jednorożec, Małowidz, Nakieł, Olszewka, Połoń, Parciaki, Stegna i wsie włościańskie: Stegna Drążdżewskie (leśne, szlacheckie), Szła, Wólka Kobylaki. W skład gminy wchodziły też tzw. osady leśne i rządowe: Budziska, Kamienica leśnictwo, Oborki Włościańskie i rządowe, Przejmy rządowe leśne, Stegna małowidzkie, Zadzior, Żelazna leśnictwo. Wieś Jednorożec była siedzibą sądu gminnego dla gmin Jednorożec, Baranowo i Zaręby⁴⁶. Warto zwrócić uwagę na zróżnicowanie narodowościowo-wyznaniowe⁴⁷.

Do zimy z przełomu 1914 i 1915 r. w Jednorożcu i okolicach było spokojnie. Działania wojenne dotarły tu w lutym 1915 r., kiedy Niemcy próbowali w kilku miejscach Królestwa Polskiego przerwać

⁴⁴ Tamże, s. 28–29.

⁴⁵ Tamże, s. 301–304; też, *Miedzy idea a rzeczywistością. Rady Opiekuńcze w czasie I wojny światowej na przykładzie powiatu przasnyskiego (1916–1918)*, „Biezuńskie Zeszyty Historyczne”, 32 (2018), s. 93–97.

⁴⁶ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 26–29.

⁴⁷ Większość była katolikami – byli to albo Kurpie, albo mieszkańcy dawnych królewskich, później wsi rządowych, a także potomkowie drobnej szlachty. W Jednorożcu na przedmieściu od strony Chorzel mieszkała kilkudziesięcioosobowa grupa Żydów. Zajmowali się też rękodzielnictwem i handlem (głównie domokrażnym). W całej gminie przed I wojną światową Żydów mogło być ponad 250. Mieszkali też tu zasymilowani mazurscy ewangelicy oraz nieliczni prawosławni⁴⁷. W tym czasie zagęściła się sieć parafialna. W 1908 r. powstała parafia Święte Miejsce, obejmująca Lipę, Obórki i Przejmy wydzielone z parafii Przasnysz, zaś w 1912 r. jako osobna jednostka kościelna funkcjonowały Parciaki. Tutejsza parafia, początkowo działająca jako filia parafii Baranowo, objęła wsie z tej parafii (Dynak, Parciaki), ale i wsie z parafii Chorzele (Olszewka, Żelazna Rządowa, Żelazna Prywatna). W 1911 r. powstała parafia Drążdżewo, która objęła wieś Drążdżewo Nowe. Tamże, s. 58–59.

rosyjską obronę, co skutkowało dużymi zniszczeniami⁴⁸. W wyniku zbliżania się Niemców na omawiany teren wiele rodzin ruszyła w bieżeństwo na wschód, do Imperium Rosyjskiego. Osiedli najczęściej w guberniach na terenie dzisiejszej Ukrainy lub w okolicach Moskwy. Część wróciła do ok. 1922 r. Od przełamania frontu przez armię niemiecką w 1915 r. zaczęła się okupacja niemiecka Królestwa Polskiego. Utworzono Generał Gubernatorstwo Warszawskie. W jego granicach znajdował się powiat przasnyski. Zachowano podział na gminy⁴⁹. W tym też czasie (1916) powstała parafia Jednorożec⁵⁰. Jesienią 1918 r. mieszkańcy współpracujący z Polską Organizacją Wojskową doprowadzili do rozbicia Niemców. Na terenie gminy powstały dwie sekcje Polskiej Organizacji Wojskowej: w Jednorożcu i Lipie⁵¹. Wojna polsko-bolszewicka na szczęście nie doświadczyła tego terenu, choć z gminy pochodziło wielu żołnierzy, którzy walczyli na froncie w 1920 r.⁵².

Okres międzywojenny przyniósł zmiany m.in. w administracji cywilnej i kościelnej⁵³. Po 1918 r. każdy rolnik otrzymał po 22 morgi ziemi, nieliczni zaś 40 mórg. Ziemię podzielono w szachownicę, dlatego konieczna była komasacja gruntów, którą zakończono w 1928 r. W uprawie ziemi powoli przechodzono z trójpółowki na płodozmian. Niska produkcja rolna nie wystarczała do zaspokojenia

⁴⁸ W dniach 18–26 lutego miała miejsce tzw. bitwa lutowa pod Przasnyszem, która ze względu na intensywność walk została określona mianem „Marny frontu wschodniego”. Niemcy zostali odparci przez Rosjan, którzy osiągnęli propagandowy sukces. Walki prowadzono tu również w marcu tego roku. Straty przyniosło lato 1915 r., kiedy to w okolicy rozegrała się lipcowa bitwa przasnyska. Na terenie całego powiatu trwały walki pozycyjne; w samej miejscowości Jednorożec i niedalekich wsiach miały miejsce liczne starcia rosyjsko-niemieckie. Przeciętna skala zniszczeń w gminie Jednorożec wynosiła 91%. Powiat przasnyski był jednym z najbardziej zdewastowanych terenów przedwojennej guberni płockiej, a wskaźniki zniszczeń wielokrotnie przewyższały dane dla innych powiatów, guberni i Królestwa Polskiego. Pozostałościami tych wydarzeń w lasach w pobliżu Jednorożca, Drażdżewa Nowego, Ulatowa-Słabogóry, Ulatowa-Pogorzeli oraz Bud Rządowych i Nakła są umocnienia wojenne (okopy, ziemianki itp.), zaś na terenie między Jednorożcem, Drażdżewem Nowym a Lipą oraz między Parciakami-Stacją, Budziskami, Budami Rządowymi i Nakłem – ślady po kolejce wąskotorowej.

⁴⁹ Tamże, s. 29–30.

⁵⁰ Tamże, s. 79–82.

⁵¹ Tamże, s. 268–269; też, *Polska Organizacja Wojskowa w nadgranicznym powiecie przasnyskim i jej rola w wydarzeniach listopadowych 1918 r.*, [w:] *Wybrane aspekty z dziejów Polski w XX wieku*, red. M. Śliwa, A. Surma, Lublin 2019, s. 206, 228–229.

⁵² Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 270–271.

⁵³ Gmina Jednorożec należała do powiatu przasnyskiego w województwie warszawskim. Składała się z następujących miejscowości: Budy Prywatne wieś, Budy Rządowe wieś, Budziska leśniczówka, Jednorożec wieś, Lipa wieś, Małowidz wieś, Nakieł leśniczówka, Nakieł wieś, Obórki wieś, Olszewka stacja kolejowa, Olszewka wieś, Parciaki wieś, Parciaki stacja kolejowa, Połoń wieś, Przejmy leśnictwo, Stegna wieś, Szla kolonia, Ulatowo Pogorzel tartak, Ulatowo Pogorzel wieś, Ulatowo Pogorzel Żydowo wieś, Wólka Kobylaki wieś, Zadziory leśniczówka, Żelazna Prywatna wieś i Żelazna Rządowa wieś. W całej gminie w 1921 roku notowano 912 domów i 27 innych budynków mieszkalnych. W gminie mieszkało 5 258 osób, z czego 5 217 podało wiarę katolicką, 2 ewangelicką i 39 mojżeszową. Polską narodowość podało 5250 osób, żydowską 8. Gromada Drażdżewo Nowe, obejmująca wsie Drażdżewo Nowe i Stegna Drażdżewskie, znalazła się w gminie Krasnosielc w powiecie makowskim⁵³. Jeśli chodzi o podział kościelny, to w okresie międzywojennym zmieniły się granice parafii Jednorożec (włączenie części dzisiejszej wsi Drażdżewo Nowe) i powstała nowa parafia w Skierkowiźnie, która od 1938 r. objęła obszary dotychczasowej parafii Przasnysz i Jednorożec. Tamże, s. 59–60.

potrzeb, dlatego zboże dokupowano nawet dla 75% ludności. W gminie Jednorożec hodowano najwięcej owiec w powiecie przasnyskim, które wypasał wynajęty dla wsi pasterz. W tym czasie dużą rolę odgrywała uprawa lnu i konopi, co miało wpływ na rozwój tkactwa i lniarstwa. Jednak wydajność słomy i włókna lnianego z hektara była niska, a sama technika tkacka była przestarzała. W gminie zorganizowano jedną z 3 gręplarni w powiecie⁵⁴. W okresie międzywojennym bogate było życie religijne, społeczne i gospodarcze gminy Jednorożec⁵⁵. Na terenie gminy pracowało wielu rzemieślników, którzy kontynuowali działalność po II wojnie światowej⁵⁶.

Ta zawitała do Jednorożca bardzo szybko, co było związane z bliskością granicy z Prusami Wschodnimi. W dniu 8 X 1939 r. Adolf Hitler wydał dekret o organizacji i administracji wschodnich terytoriów włączonych do Rzeszy. Oficjalnie 1 XI 1939 r. wcielono do III Rzeszy obszar o powierzchni 91 974 km², w tym północną część województwa warszawskiego II RP. Powiat przasnyski (niem. Landkreis Praschnitz) znalazł się w Rejencji ciechanowskiej (niem. Regierungsbezirk Zichenau), która weszła w skład prowincji Prusy Wschodnie (niem. Ostpreußen). Rozpoczął się okupacyjny terror. Prawie do każdego domu w 1941 r. dokwaterowano mieszkańców z terenów przeznaczonych i zajętych przez Niemców na poligon wojskowy (gminy Janowo, Duczymin, Krzynowłoga Wielka i Dzierzgowo). Stosowano odpowiedzialność zbiorową, urządzano łapanki, wywożono do obozów karnych (np. KL Soldau w Działdowie) i na roboty przymusowe do Rzeszy Niemieckiej, głównie do Prus Wschodnich⁵⁷. Kilka osób zginęło w Starych Jabłonkach pod Ostródą z 21 na 22 I 1945 r.⁵⁸. W

⁵⁴ Tamże, s. 30.

⁵⁵ Wielkim wydarzeniem dla Jednorożca była wizyta prezydenta Ignacego Mościckiego 26 V 1930 r. W parafiach istniały oddziały Katolickiego Stowarzyszenia Kobiet, Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Męskiej, Katolickiego Stowarzyszenia Młodzieży Żeńskiej, grupy ministranckie, asysty procesyjne, chóry parafialne i schole. Działały Koło Gospodyń Wiejskich (Jednorożec – po 1931 r.), Związek Obywatelskiej Pracy Kobiet (Jednorożec – 1936 r.), Stowarzyszenie „Rodzina Leśnika” (Budziska, Parciaki-Stacja, Przejmy – 1935 r.), Koło Młodzieży Wiejskiej (Szla – 1935 r.). Założono Ochotnicze Straże Pożarne (Jednorożec – 1918 r., Ulatowo-Pogorzel – 1922 r., Szla – 1926 r., Olszewka – 1926 r., Lipa – 1928 r., Parciaki – 1929 r.). Działały szkoły powszechne w Budach Rządowych, Jednorożcu, Kobyłakach-Wólce, Małowidzu, Lipie, Parciakach, Połoni, Szli, Żelaznej Rządowej, a w Jednorożcu w latach trzydziestych XX w. powstało przedszkole. W miejscowej szkole działało amatorskie kolo teatralne, ok. 1938 r. zaczęło też funkcjonować harcerstwo. We wsi gminnej znajdował się posterunek Straży Granicznej oraz Policji Państwowej, a także agencja pocztowa. Działała tu Spółdzielnia Mleczarska „Orzyc”, zaś w gminie kółka rolnicze (Jednorożec, Parciaki). Taż, *Budziska i lasy Nadleśnictwa Parciaki*: <https://bit.ly/39Cx0bJ> (dostęp 9 I 2021 r.). Taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Ochotnicze Straże Pożarne w gminie Jednorożec*: <https://bit.ly/3i7HSmG> (dostęp 1 I 2021 r.); taż, *MAŁA OJCZYŻNA: szkolnictwo w Jednorożcu cz. 2 (okres międzywojenny)*: <https://bit.ly/3m2J7oh> (dostęp 3 I 2021 r.); taż, *Organizacje religijno-społeczne w parafii Jednorożec w okresie międzywojennym*, „Rocznik Przasnyski”, 5 (2018), s. 30–59; taż, *Prezydent Ignacy Mościcki na Północnym Mazowszu i Kurpiach w 1930 r.*, „Rocznik Przasnyski”, 4 (2017), s. 81–82; taż, *Przedszkole samorządowe w Jednorożcu*: <https://bit.ly/3o7pFtp> (dostęp 1 I 2021 r.); taż, *Szla – wieś na granicy Puszczy Mazuch, dawniej w gm. Jednorożec*: <https://bit.ly/3kGqxmp> (dostęp 3 I 2021 r.); taż, *Wizyta I. Mościckiego na Północnym Mazowszu i Kurpiach w 1930 r. – uzupełnienie*, „Rocznik Przasnyski”, 6 (2019), s. 86–87.

⁵⁶ Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 51–52, 452–453, 466.

⁵⁷ Tamże, s. 31, 36.

⁵⁸ Taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Zbrodnia w Starych Jabłonkach w 1945 r.*: <https://bit.ly/3EQI3fY> (dostęp 2 I 2021 r.).

Małowidzu do 1940–1941 r. działał obóz pracy dla Polaków i Żydów⁵⁹. Społeczność gminy aktywnie włączyła się w walkę z okupantem – działały liczne organizacje niepodległościowe: Komenda Obrońców Polski (Jednorożec, Parciaki-Stacja), Związek Walki Zbrojnej (potem Armia Krajowa – ośrodek nr 3 w Małowidzu z placówkami m.in. w Jednorożcu i Stegnie), Bataliony Chłopskie (Obórki) oraz Narodowe Siły Zbrojne (Lipa). Działania te spotykały się z szeroko zakrojonymi represjami. Walkę o wolność Polacy kontynuowali po wkroczeniu Armii Czerwonej w styczniu 1945 r. (Narodowe Siły Zbrojne, Narodowe Zjednoczenie Wojskowe, Ruch Oporu Armii Krajowej)⁶⁰.

Druga połowa lat czterdziestych XX w. to powojenna walka z dewastacją okolicy i niedostatkiem. Pomimo tego starano się żyć normalnie, remontowano budynki prywatne i użyteczności publicznej, naprawiano drogi, podejmowano działania na rzecz rolnictwa, ponownie zorganizowano szkolnictwo. Okres powojenny to zmiany terytorialne⁶¹. Wsie powoli zaczęły się rozwijać pod względem społeczno-kulturalnym⁶².

⁵⁹ Taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Obóz w Małowidzu (gm. Jednorożec)*: <https://bit.ly/39FSLrm> (dostęp 2 I 2021 r.).

⁶⁰ T. Wojciechowska, *Jednorożec. Historia wsi*, Jednorożec 2015, s. 131–140.

⁶¹ W 1944 r. na mocy dekretu Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego przywrócono przedwojenny podział administracyjny Polski. Powiat przasnyski, jako jeden z powiatów województwa warszawskiego, reaktywowano po wyzwoleniu ziem północnego Mazowsza w zimie 1945 r. Ziemie obecnej gminy Jednorożec weszły w skład powiatu przasnyskiego. Ustawą z 1950 r. zniesiono go, a w 1954 r. zlikwidowano gminy, uważane za przeżytek sanacyjny. Zastąpiono je mniejszymi gromadami. Powstały na terenie jednej lub sąsiadujących ze sobą dawnych gmin. Od stycznia 1973 r. powrócono do gmin jako jednostek podziału terytorialnego. W wyniku kolejnej reformy administracyjnej z dniem 1 VI 1975 r. powstało 49 województw, podzielonych na powiaty. Prawie całe terytorium powiatu przasnyskiego znalazło się na obszarze nowego województwa ostrołęckiego. Kolejna zmiana nastąpiła z dniem 1 stycznia 1999 r., kiedy powstało 16 województw. Na obszarze województwa mazowieckiego zorganizowano 37 powiatów ziemskich, w tym powiat przasnyski składający się z 7 gmin. Jedną z tych gmin jest gmina Jednorożec. M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 36–37.

⁶² W Jednorożcu założono Ludowy Zespół Sportowy. Powstały Kluby Prasy i Książki „Ruch” (np. Jednorożcu, Parciakach i Ulatowie-Pogorzeli), kółka rolnicze (np. w Jednorożcu, Parciakach i Ulatowie-Pogorzeli) i Koła Gospodyń Wiejskich (reaktywowane w Jednorożcu, w Parciakach w 1967 r., w Ulatowie-Pogorzeli w latach sześćdziesiątych XX w., w Żelaznej Rządowej w 1969 r., w Lipie w latach siedemdziesiątych XX w. itd.). W drugiej połowie lat pięćdziesiątych XX w. w Jednorożcu reaktywowano Związek Harcerstwa Polskiego. ZHP działało w szkołach, m.in. w Lipie, Małowidzu i Żelaznej Rządowej. Strażacy z OSP Jednorożec organizowali pokazy filmowe w ramach kina objazdowego. Po wojnie jednostki OSP powstały też w Małowidzu (1947 r.), Połoni (1949 r.), Żelaznej Rządowej (1951 r.) i Budach Rządowych (1962 r.). W 1954 r. z gminy Baranowo przyłączono wieś Dynak, która znalazła się w gromadzie Parciaki – już w kolejnym roku zbudowano remizę strażacką, a w następnej dekadzie zaczęto organizować jednostkę OSP. W latach 1965–1980 w Kobylakach-Wólce funkcjonował punkt biblioteczny. Czas można było spędzić w Klubie Rolnika (np. w Lipie i Ulatowie-Pogorzeli). C. Antosiak, *Połoń*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 49–50; U. Bojarska, *Małowidz*, [w:] tamże, s. 40; taż, *Parciaki*, [w:] tamże, s. 47; A. Goliaszewska, *Lipa*, [w:] tamże, s. 36–38; W. Łukaszewski, *Żelazna Prywatna, Żelazna Rządowa, Żelazna Rządowa-Gutocha*, [w:] tamże, s. 64–66; M.W. Kmoch, Taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Ochotnicze Straże Pożarne w gminie Jednorożec*: <https://bit.ly/3i7HSmG> (dostęp 1 I 2021 r.); S. Płocharczyk, *Nakieł*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 42; T. Wojciechowska, *Jednorożec. Historia wsi...*, s. 162; taż, *Kobylaki*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 33–34; taż, *Ulatowo-Pogorzeli*, [w:] tamże, s. 58–59; A. Zugaj, *Historia administracji w gminie Jednorożec*, Jednorożec 2015, s. 73, 105–106.

Okolice nadal była typowo rolnicza. Uprawiano żyto, owies, grykę, ziemniaki, a na lepszych glebach len, konopie i rzepak. Ten ostatni służył jako źródło pozyskiwania oleju. Ludność zajmowała się też hodowlą owiec, bydła i trzody chlewnej. Uprawiano warzywa służące za pokarm dla ludzi i zwierząt. Trudniono się wydobywaniem torfu znad Orzyca. Mieszkało w drewnianych chatkach, które narażone były na niszczycielskie działanie ognia, a pożary nawiedzające okolicę wielokrotnie trawiły dorobek gospodarzy (tak było np. w Jednoróżcu w latach 1966, 1970, 1972, 1976, 1979, 1981). Po wojnie wielu mieszkańców wyjechało na tzw. Ziemię Odzyskaną, m.in. do Koszalińskiego na Pomorzu, Lidzbarskiego i Szczycieńskiego w dawnych Prusach Wschodnich oraz na Dolny Śląsk⁶³.

Po wojnie prowadzono kolektywizację, tworzone państwowe gospodarstwa rolne (m.in. w folwarku Drążdżewo na terenie tzw. Kantoru – dziś wieś Drążdżewo Nowe)⁶⁴. Szybko powstał Gminny Komitet Polskiej Partii Robotniczej. W 1947 r. zawiązała się Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska”, która z biegiem lat rozwijała się, otwierała nowe sklepy na terenie gminy (m.in. Budy Rządowe, Drążdżewo Nowe, Jednoróżec, Małowidz, Ulatowo-Pogorzeli), działające jeszcze długo po transformacji ustrojowo-gospodarczej. Otworzone zostały zlewnie mleka (m.in. w Budach Rządowych i Jednoróżcu). Na przełomie 1950 i 1951 r. w Jednoróżcu powstała Kasa Spółdzielcza, przekształcona z czasem w bank państwowy. Reaktywowano szkolnictwo⁶⁵.

W latach pięćdziesiątych XX w. rozpoczęła się elektryfikacja wsi, zaczęły jeździć pierwsze publiczne autobusy, położono asfalt. Zwiększyło się zaopatrzenie sklepów. W 1963 r. w Jednoróżcu w nowo powstałym budynku otworzono ośrodek zdrowia z izbą porodową. Ośrodek zdrowia powstał też w Żelaznej Rządowej. W Jednoróżcu zlokalizowano lecznicę weterynaryjną. We wsi gminnej założono Międzykółkową Bazę Maszynową. Tu też mieścił się posterunek Milicji Obywatelskiej. Co miesiąc w Jednoróżcu odbywały się targi. W latach sześćdziesiątych XX w. pojawił się wodociąg. W kolejnej dekadzie warunki życia na wsi stopniowo się poprawiały, choć wiele osób nadal szukało zatrudnienia poza ojcowizną, w ośrodkach przemysłowych na Mazurach i Mazowszu. W Jednoróżcu utworzono Posterunek Energetyczny, zbudowano zajezdnię autobusową, stadion sportowy oraz nową siedzibę władz lokalnych. Powstał Dom Nauczyciela, rozbudowano szkołę podstawową w Jednoróżcu, w 1979 r. do nowego lokalu przeniesiono urząd gminy. Wiele inwestycji prowadzono dzięki czynowi społecznemu mieszkańców. Tak powstały lokalne drogi, np. w Ulatowie-Pogorzeli czy trasa Budy

⁶³ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 31.

⁶⁴ Tamże, s. 26.

⁶⁵ Działały szkoły powszechne w Jednoróżcu, Kobylakach-Konopkach (do 1993 r.), Małowidzu (do 2008 r.), Nakle (do 2001 r.), Lipie, Parciakach, Połoni (do 2011 r.), Szli (do 1973 r. w gminie Jednoróżec), Ulatowie-Pogorzeli i Żelaznej Rządowej. Po wojnie w domach prywatnych w Jednoróżcu zorganizowano przedszkole, w latach sześćdziesiątych XX w. działała też Zasadnicza Szkoła Rolnicza, a w latach osiemdziesiątych XX w. Studium Zawodowe dla Dorosłych. T. Wojciechowska, *Jednoróżec. Historia wsi...*, s. 154–156, 161–163, 166–169, 236.

Rządowe–Budziska, budynek przedszkola w Jednorożcu (1989) czy budynek gimnazjum i liceum (lata dziewięćdziesiąte XX w.), remizy OSP w Budach Rządowych, Olszewce, Połoni i Żelaznej Rządowej (lata sześćdziesiąte–siedemdziesiąte XX w.). We wsiach pojawiły się chodniki. Ulicom w Jednorożcu i Stegnie nadano nazwy⁶⁶. Około 30 lat temu przestała funkcjonować Ochotnicza Straż Pożarna w Dynaku. W 1992 r. nastąpiły zmiany w administracji kościelnej⁶⁷.

Współcześnie wsie należące do gminy Jednorożec nadal mają charakter rolniczy, ale coraz więcej mieszkańców znajduje zatrudnienie w sektorze pozarolniczym. Rozwinięta jest sieć sklepów i usług. Jednorożec to centrum gminy⁶⁸. Od 2003 r. gmina ma swój herb i flagę⁶⁹. Od 2008 r. przyznawana jest Statuetka Jednorożca, którą nagradzane są osoby zasłużone dla gminy⁷⁰.

Krajobraz kulturowy gminy Jednorożec determinowany jest przez pograniczne położenie⁷¹. To wpływało na konflikty np. między mieszkańcami Stegny a Jednorożca czy Jednorożca a Ulatowa-

⁶⁶ U. Bojarska, *Budy Rządowe*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 21; M.W. Kmoch, *NIEDZIELA Z HISTORIĄ* (24). *Jak rozwijała się GMINA JEDNOROŻEC W LATACH 70. XX W.?*: <https://bit.ly/3icpMjt> (dostęp 2 I 2021 r.); T. Wojciechowska, *Jednorożec. Historia wsi...*, s. 171, 174–175.

⁶⁷ Wówczas parafie Jednorożec i Parciaki, istniejąca od 1980 r. parafia Olszewka i kształtująca się parafia Połoń zostały przeniesione z diecezji płockiej do diecezji łomżyńskiej w metropolii białostockiej. M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 40.

⁶⁸ Współcześnie we wsi gminnej Jednorożec znajdują się: urząd gminy, Gminny Zespół Usług Komunalnych, oczyszczalnia ścieków, oddział Banku Spółdzielczego w Przasnyszu, posterunek policji, poczta, kompleks budynków przedszkola samorządowego, szkoły podstawowej oraz szkół ponadpodstawowych (dawne gimnazjum – funkcjonujące pw. św. Stanisława Kostki w latach 1999–2019, liceum – od 1998 r. – i szkoła branżowa I stopnia – od 2018 r.), hala sportowa, boisko „Orlik”, stadion sportowy, remiza OSP wraz z Lokalnym Centrum Kultury, Klub Seniora „Złocien”, apteka i zakład weterynaryjny. W gminie działają prywatne przedszkola.

⁶⁹ Herb przedstawia w polu zielonym jednorożca wspiętego srebrnego ze złotym rogiem, grzywą i raciami. Powyżej niego w narożnikach górnej części tarczy znajdują się dwie pszczoły. Flagą przedstawia płat materii składający się z trzech pasów pionowych, dwóch zielonych równej szerokości oraz środkowego złotego szerszego, na którym widnieje herb.

⁷⁰ Tamże, s. 32.

⁷¹ Jednorożec, położony na zachodnim skraju Puszczy Zielonej, bywa nazywany „Bramą Kurpiowszczyzny”. To geograficzne, geologiczne, etnograficzne, polityczne, administracyjne nieurodzajne gleby Zagajnicy i wyróżniająca się odrębną kulturą grupa etnograficzna Kurpiów Zielonych. Oddalony od Jednorożca o 2 km Orzyc uznawany jest przez wielu za rzekę graniczną pomiędzy zaściankami szlacheckimi a Kurpiami. Jednorożec leży ok. 20 km od dawnej granicy pomiędzy Księstwem Mazowieckim (potem Królestwem Polskim) a Zakonem Krzyżackim (potem Prusami). Tu Królestwo Polskie graniczyło z Cesarstwem Niemieckim, potem była tu granica polsko-niemiecka. Północny odcinek Orzycy jest opisany m.in. w ugodzie granicznej książąt mazowieckich Ziemowita II i Bolesława III oraz wielkiego mistrza krzyżackiego Ludolfa Koeniga z 1343 r. Dopiero porozumienie w Jałcie w 1945 r. spowodowało, że granica państwowa na Orzycu przestała istnieć. Nic dziwnego, że w Jednorożcu znajdował się posterunek Straży Granicznej, a emigracja do Prus Wschodnich na roboty sezonowe czy przez Prusy za ocean była częstym zjawiskiem. Nieco ponad 20 km na południe od Jednorożca przebiegała granica ziemi ciechanowskiej i różańskiej, która, nieco przesunięta, do dziś jest granicą powiatu przasnyskiego i makowskiego, a w XIX w. także guberni – płockiej i łomżyńskiej. Tu także zbiegają się granice administracji kościelnej – przez wieki były to pogranicza diecezji płockiej, od 1992 r. dekanat chorzelski, do którego należą parafie Połoń, Jednorożec, Olszewka i Parciaki, jest najdalej na zachód wysuniętym dekanatem diecezji łomżyńskiej. Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 40; taż, *NIEDZIELA Z HISTORIĄ* (159). *GMINA*

Pogorzeli⁷². Zdarzały się i w obrębie jednej grupy – konflikt pomiędzy mieszkańcami Parciak a Olszewki doprowadził do zbudowania w tej drugiej wsi osobnego kościoła, a w końcu i erygowania parafii⁷³. Ten pograniczny *genius loci* gminy Jednoróżec nie jest rozpoznany. Wśród przejawów dziedzictwa kulturowego gminy znajdziemy za to elementy związane z folklorem kurpiowskim⁷⁴.

Do dziedzictwa niematerialnego należą miejscowe opowieści i legendy – jest ich wiele, ale są rozproszone, tzn. nie zostały nigdy zebrane i opublikowane w jednym wydawnictwie. Miejscowe dziedzictwo stanowią mikrotoponimy⁷⁵, jak również przezwiska pozwalające odróżnić przedstawicieli

JEDNOROŻEC, chociaż nie leży tuż przy dawnej granicy, to zawsze była TERENEM POGRANICZNYM: <https://bit.ly/3obdR9A> (dostęp 3 I 2021 r.); M. Wiśnicki, Z. Miecznikowski, *Gmina Chorzele. Przewodnik turystyczny*, Chorzele 2008, s. 48–49.

⁷² M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 33–34.

⁷³ Taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Parafia pw. św. Antoniego w Olszewce*: <https://bit.ly/3CO6DfH> (dostęp 17 VII 2021 r.).

⁷⁴ Folklor kurpiowski (gwara, tańce i przyśpiewki, rękodzieło) właściwy jest dla części miejscowości w gminie (Budy Rządowe, Budziska, Dynak, Jednoróżec, Małowidz, Nakieł, Olszewka, Parciaki, Połoń, Stegna, Żelazna Rządowa). W gminie działają zespoły regionalne („Jutrzenka”, „Kalina”, „Kurpie”, „Młode Kurpie” w Jednoróżcu oraz zespół przy KGW w Żelaznej Rządowej), których zadaniem jest upowszechnianie i kultywowanie tradycji kurpiowskich. Należą do nich m.in. wycinanki, pająki i kierce z bibuły i grochu, bombki choinkowe z bibuły – tzw. języki, folklor muzyczny i taneczny, a także kulinaria (piwo kozicowe, rejbak – placek ziemniaczany, fafernuchy – ciastka korzenne z marchwi, placki drożdżowe – pampuchy). Można wskazać jednoróżecą odmianę stroju kurpiowskiego. Po II wojnie światowej m.in. w Jednoróżcu i Połoni odgrywano „Wesele na Kurpiach” ks. W. Skierkowskiego, popularne widowisko obrzędowe. Starsi mieszkańcy i mieszkanki posługują się gwarą kurpiowską, która wśród młodszych zanikła. Jeszcze po II wojnie światowej była żywa i stanowił przedmiot zainteresowania etnografów i muzykologów z Warszawy, którzy przyjeżdżali np. do Jednoróżca nagrywać pieśni, gadki, modlitwy i opowieści miejscowych. Gwara jest kultywowana przez zespoły regionalne oraz nauczana dzięki działaniom Związku Kurpiów, do którego należy gmina Jednoróżec i niektórzy jej mieszkańcy i mieszkanki. Gmina należy do Lokalnej Grupy Działania „Kurpsie Razem”. Szkoła podstawowa w Jednoróżcu od 1988 r. nosi imię Adama Chętnika, wybitnego Kurpia, etnografa i miłośnika regionu. M.W. Kmoch, *MAŁA OJCZYŻNA: Powojenne przemiany stroju kurpiowskiego w Jednoróżcu*: <https://bit.ly/3o50jcS> (dostęp 15 XII 2020 r.); taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Strój kurpiowski z Jednoróżca na początku XX w.*: <https://bit.ly/3pBRfMN> (dostęp 15 XII 2020 r.); taż, *NIEDZIELA Z HISTORIĄ (65). W latach 60. XX w. DO JEDNOROŻCA NA BADANIA ETNOGRAFICZNE przyjeżdżali profesorowie i studenci etnologii*: <https://bit.ly/3kKyszs> (dostęp 3 I 2021 r.); taż, „Wesele na Kurpiach” w wykonaniu zespołu z Jednoróżca, lata 50. XX w.: <https://bit.ly/2XLCG0y> (dostęp 26 IX 2021 r.).

⁷⁵ Kształtowały się w okresie nowożytnym, w miarę rozwoju osadnictwa i pozwalały na orientację w terenie, co było szczególnie ważne z powodu rozdrobnienia ziemi należącej do poszczególnych gospodarzy. Wiele z nich to określenia konkretnych części wsi (np. Bocianica i Zagocianka w Dynaku; Szczygłowo, Za Szosą, Wygon, Posilenie, Nabywce, Kantor i Torfy w Drażdżewie Nowym; Wądołowo, Ogrody, Zastodola, Konie Nery, Piaski w Jednoróżcu; Nakły, Nowiny i Stara Wieś w Lipie; Piaski, Kurki i Nowiny w Małowidzu; Biel i Naodrzyc w Olszewce; Nisztalki, Gontarka i Zapole w Parciakach; Borki i Plany w Połoni; Grądy i Kurczy Lasek w Żelaznej Rządowej itp.), jak też terenów nadrzecznych i wzniesień w dolinach rzek (Góra Byk, Góra Orzeł, Góra Orzełek, Góra Okół, Góra Szewczyk, Góra Taboły, Księża Górka, Płaska Góra, Polska Kępa, Sosnowy Grunt, Wilk itp.). Inne nazwy związane były z mieszkańcami (Żydowo na granicy Jednoróżca i Ulatowa-Pogorzeli). Z niektórych nazw miejscowych powstały nazwy osad i miejscowości (np. Uścianek – w II poł. XVI w. uroczysko, dziś siedziba leśnictwa Jednoróżec; Szkopnik – w I poł. XVIII w. łąka na skopnem grądzie, dziś część wsi Parciaki; Dynak – w I poł. XVIII w. łąka pod dinakiem). Nazwy te straciły na znaczeniu po komasacji gruntów przed II wojną światową, ale przez część mieszkańców do dziś są używane. B. Kielak, *Tradycja Mazowsza. Powiat przasnyski. Przewodnik subiektywny*, Warszawa 2012, s. 53–54; M.W. Kmoch, *Księga sądu bartnego zachodniej Kurpiowszczyzny...*, s. 66–67; taż, *MAŁA OJCZYŻNA: historia Jednoróżca cz. 1 (do 1807 r.)*: <https://bit.ly/3ue9Im1> (dostęp 1 I 2021 r.).

różnych rodzin o tym samym nazwisku (np. dla kilku rodzin Piotraków w Jednorożcu). W gminie mieszka wiele rodzin, których nazwiska pojawiają się w dokumentach już w XVII w.⁷⁶. Nie mniej ważną rolę w dziedzictwie kulturowym gminy pełnią różnego rodzaju zwyczaje i tradycje, najczęściej związane z kalendarzem kościelnym, ale z domieszką elementów magicznych. Niektóre z nich już nie są kultywowane⁷⁷.

Obszar gminy Jednorożec wyróżnia się licznymi miejscami pamięci, które są elementem dziedzictwa kulturowego⁷⁸. Nagrobki żołnierskie z okresu II wojny światowej znajdziemy też na

⁷⁶ Przykładowo: Abramczyk, Andrzejczyk, Antosiak, Archacki, Bakula, Bańka, Bednarczyk, Berg, Berk, Białczak, Brzozowy, Cymler, Chudzik, Deptuła, Dębek, Dybiński, Fąk, Ferenc, Furman, Gładek, Grabowski, Gwiazda, Jankowski, Jachimowski, Jóźwik, Kardaś, Krajewski, Król, Kulas(iński), Kuciński (Kuta), Kuligowski, Lesiński, Łukasiak, Merchel, Mordwa, Mydło, Nizielski, Obrębski, Opalach, Orzeł, Panuś, Parciak, Pazdrąg, Piotrak, Prusik, Przybyłek, Rykowski, Siedlecki, Skała, Sobieraj, Sopech, Symoń, Soplewski, Szczygieł, Tabaka, Więcek, Wilga, Wróbel, Zadroga, Zuśka, Żokowski. M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 46–47.

⁷⁷ Wymienić warto: byśki w formie jeleni z rozgałęzionymi rogami, nowe latka, fafernuchy oraz gra w cetno i lichu między Nowym Rokiem a Trzema Królami; półpostne żarty i psikusy; przygotowywanie pisanek przez chrestnych dla chrześniaków i chrześniaczek; strzelanie karbidem, prochem itp. w dniu rezurekcji jako symbol skał trzaskających podczas Zmartwychwstania Chrystusa; jak najszybszy powrót do domu z kościoła z rezurekcji albo pasterki, by zapewnić sobie powodzenie w gospodarstwie; zakopywanie skorupki z jajek ze święconki w ogrodzie lub na polu; oblewki w drugi dzień Świąt Wielkanocnych (w tym sikawkami strażackimi) oraz zbierany wówczas przez strażaków wykup w postaci jajek; nabożeństwa majowe, czerwcowe i październikowe przy przydrożnych kapliczkach i krzyżach; „umajenie” gałązkami brzozy domów, okien z okazji Zielonych Świątek; wtykanie w ziemię w ogrodzie albo polu gałązek brzozowych urwanych podczas procesji na Boże Ciało; wysypywanie piaskiem wzorów na ziemi na procesję na Boże Ciało (we wsi) i Wszystkich Świętych (na cmentarzu); plectenie wianków na oktawę Bożego Ciała, które później wieszano przy oknach jako ochronę przed burzą; poświęcenie pól i Dni Krzyżowe; pielgrzymki na odpusty do sąsiednich parafii i sanktuariów (np. Święte Miejsce w gminie Przasnysz); bukiety z kwiatów, ziół, zbóż, przygotowane na Wniebowzięcie NMP, święcone w kościele; pozostawianie przepiórki – niezżętego zboża – i jej zdobienie; dożynki; święcenie ziarna na siew ozimy w dniu Narodzenia NMP; gromadne kiszenie kapusty, plectenie lnu itp. w jesienne i zimowe miesiące; podzwonne – dzwonienie za dusze zmarłych 1–2 listopada w zamian za drobną opłatę dla kościelnego; rzucanie grochem z chóru w drugi dzień świąt Bożego Narodzenia. Tamże, s. 338, 342, 345–358, 478–482, 486–487; też, *NIEDZIELA Z HISTORIĄ* (90). *Zbliża się tzw. PÓŁPOŚCIE*: <https://bit.ly/3mbajl1> (dostęp 12 XII 2020 r.); też, *WIELKANOCNE – REZUREKCYJNE – STRZELANIE*: <https://bit.ly/3kNTxZL> (dostęp 12 XII 2020 r.).

⁷⁸ Przy trasie Jednorożec – Chorzele, pomiędzy wsiami Małowidz i Połoń, stoi sucha sosna bartna – miejsce egzekucji z okresu powstania styczniowego, okupacji pierwszo- i drugo wojennej oraz rewolucji 1905 r. Na Polskiej Kępie, wzgórzu nad Orzycem na terenie wsi Drądzewo Nowe, zlokalizowano krzyż, kamień pamiątkowy oraz tablicę informacyjną upamiętniającą bitwę polskich powstańców z oddziałem Rosjan stoczoną w dniach 26–28 VI 1863 r. W Żelaznej Rządowej za pomocą pomnika kosyniera oraz tablicy informacyjnej upamiętniono bitwę stoczoną przez powstańców z Moskalami 6 XI 1863 r. W centrum wsi Jednorożec oraz wsi Lipa stoją identyczne pomniki, honorujące miejscowe oddziały polskiej Organizacji Wojskowej, które w listopadzie 1918 r. wyzwalały gminę Jednorożec spod okupacji niemieckiej, walcząc o niepodległość.

cmentarzach parafialnych np. w Jednorozcu⁷⁹. Miejsca te są dobrze zachowane, systematyczne konserwowane. Dbają o nie zarówno mieszkańcy, często z inspiracji NGO's, jak też samorząd terytorialny. W najgorszym stanie ze względu na wiek i niejednoznaczny wydzźwięk upamiętnienia jest pomnik powstańców w Żelaznej Rządowej. Pomniki POW w formie orłów w Jednorozcu i Lipie wymagają czyszczenia. Niewiele osób wie o istnieniu mogiły z 1939 r. w Drażdżewie Nowym.

Współcześnie ważną rolę w utrwalaniu dziedzictwa kulturowego i historycznego gminy Jednorzec pełnią cykliczne wydarzenia⁸⁰. Repozytorium wiedzy o przeszłości i dziedzictwie gminy jest Jednorzeckie Archiwum Społeczne, oddolna inicjatywa realizowana przez Stowarzyszenie „Przyjaciele Ziemi Jednorzeckiej”⁸¹.

5.2.2. Szkic rozwoju przestrzennego i charakterystyka zabudowy gminy Jednorzec

W okresie prehistorycznym do XII w. n.e. ślady pobytu człowieka na obszarze gminy Jednorzec odnajdujemy głównie w dolinie rzeki Orzyc, ewentualnie na piaszczystych, suchych wzniesieniach w okolicy. Ok. 1700–700 lat p.n.e. co najmniej teren prawobrzeżnego Orzyca był zasiedlony. Osadnicy z grupy germańskich Wandalów wydobywali rudę darniową nad Orzycem. Od 700 r. p.n.e. nastąpiły gwałtowne zmiany klimatyczne – znaczne ochłodzenie i zwilgocenie klimatu doprowadziło do odpływu

Upamiętnienie działań POW w formie tablicy i 100 dębów znajduje się na terenie leśnictwa Przejmy, w pobliżu leśniczówki. W okolicy wsi Drażdżewo Nowe znajduje się mogiła żołnierza Mazowieckiej Brygady Kawalerii poległego we wrześniu 1939 r. W lesie pomiędzy Szlą (gmina Przasnysz) a Jednorozcem, na terenie administracyjnie przynależnym wsi Jednorzec, znajduje się mogiła – tablica z krzyżem – upamiętniająca 3 poległych żołnierzy z oddziału Armii Krajowej „Łowcy”, ofiary bitwy z okupantem niemieckim 17 X 1944 r. Przy drodze Żelazna Rządowa – Pruskołęka stoi pomnik polskich i sowieckich partyzantów *poległych w walce ze wspólnym wrogiem w 1944 r.* Na ścianie kaplicy pw. św. Maksymiliana Marii Kolbego w Lipie umieszczona jest tablica upamiętniająca żołnierzy Ruchu oporu Armii Krajowej poległych w Lipie 15 VII 1945 r. oraz żołnierzy Narodowych Sił Zbrojnych straconych w Warszawie 26 II 1946 r. P. Kaszubowski, M. Maciaszczyk, M. Mocek, *Katalog miejsc pamięci narodowej Ziemi Przasnyskiej*, Przasnysz 2014, s. 83–96.

⁷⁹ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 175–176.

⁸⁰ Są to m.in. rocznice wydarzeń historycznych, festyny, w tym „Dzień Jednorozca” na pamiątkę nadania herbu i flagi gminie Jednorzec, zabawy wiejskie (dawniej potańcówki w remizach OSP), odpusty parafialne (Jednorzec: 4 maja – wspomnienia św. Floriana i 15 sierpnia – Uroczystość Wniebowzięcia NMP; Olszewka: Najświętszego Serca Pana Jezusa w pierwszy piątek po oktawie Bożego Ciała oraz 13 czerwca – wspomnienie św. Antoniego; Parciaki: 8 maja – wspomnienie św. Stanisława BM i 26 sierpnia – Uroczystość Matki Bożej Częstochowskiej, Połoń: drugi dzień Świąt Wielkanocnych i 8 września – Narodzenie NMP), koncert pieśni wielkanocnych w kościele w Jednorozcu (od 2007 r.), „Piknik z kapliczką w tle” organizowany od 2017 r. przez Stowarzyszenie „Przyjaciele Ziemi Jednorzeckiej” we współpracy z innymi podmiotami, wystawy plenerowe zdjęć historycznych przygotowane przez wspomniane stowarzyszenie w 3 miejscowościach (Jednorzec, Lipa, Parciaki). Tamże, s. 405–406.

⁸¹ *Jednorzeckie Archiwum Społeczne*: <https://bit.ly/39Ko0Bv> (dostęp 1 I 2021 r.).

ludności na południe na wiele wieków. Osadnictwa nie ułatwiały też warunki naturalne, związane z ostatnim zlodowaceniem⁸².

W XIII w. rozpoczęto tu akcję kolonizacyjną, aby zagospodarować tereny lesiste i wzmocnić ich obronność. Upadek gospodarczy oraz brak silnej władzy, wykorzystywany przez lokalne rycerstwo i plemiona pruskie wielokrotnie najeżdżające tereny pograniczne, spowodowały odpływ ludności z Ulatówki. Na prawym brzegu Orzyca kolonizacja na początku i w połowie XV w. objęła 90% nowych osad – często zakładano je na surowym korzeniu. Możliwe, że włości Ulatowo powstały w XIV w., co czyni okolicę najstarszą na omawianym terenie. Ulatowo mogło być włością książęcą, początkowo niezagospodarowaną rolniczo, przekazaną odbiorcy zasłużonemu w służbie książęcej, może dworzaninowi. W kolejnym wieku tereny te były gęściej zasiedlone. Tworzenie przysiółków to charakterystyczna cecha osadnictwa (drobno)szlacheckiego na północnym Mazowszu⁸³. Wśród okolic szlacheckich można wskazać znajdujące się na terenie dzisiejszej gminy Jednorozec Kobylaki (Kobylaki-Czarzaste – koniec XVI w., Kobylaki-Konopki – połowa XVI w., Kobylaki-Korysze – początek XVI w.) i Ulatowo (Ulatowo-Pogorzel – XVI w. lub wcześniej, Ulatowo-Słabogóra – II poł. XVI w.). Poszczególne części wsi należały do konkretnych rodzin⁸⁴. Ziemia była tu bardzo

⁸² W. Borkowski, *Prelekcja historyczna „Zainspirowani historią” wygłoszona (...) w Drążdżewie w dniu 14 X 2018 r.*, „Krasnosielcki Zeszyt Historyczny”, 9 (2018), 37, s. 129–136.

⁸³ Najpierw powstawało gospodarstwo pierwszego osadnika (początkowo bez chłopów, tylko rycerz ze służbą). Przygotowanie ziemi (m.in. wykarczowanie lasu) często trwało wiele lat. Przez podział ziemi między synów powstawały kolejne gospodarstwa. Każdy otrzymywał część gruntów. Zagroda drobnoszlachecka była większych rozmiarów niż chłopska, posadowiona w większej odległości od drogi, szerszą stroną, miała rozplanowanie dwutraktowe, symetryczne. W skład szlacheckiej zagrody wchodził sad owocowy i warzywnik, do siedlisk przylegały rozległe ogrody i ogrodzone pastwiska. W odróżnieniu od ludności chłopskiej, szlachta nie bieliła swych domów z zewnątrz, w dużo mniejszym stopniu stosowała też elementy dekoracyjne domów. W wielu wypadkach zagroda szlachecka otoczona była ogrodzeniem z kamieni polnych. Budownictwo szlacheckie było głównie drewniane, poszyte słomą, jednak obszernością i wyposażeniem starano się wyróżniać od chat chłopskich. W środku zazwyczaj była sień, a po bokach dwie izby, z których jedna była alkierzem. Wyposażenie w sprzęty było ubogie. Całość grodzono płotem z chrustu lub żerdzi. W pobliżu takiego dworu były czasami chałupy o czterech izbach zwane czworakami. Mieszkali tam poddani chłopci i służba. Zagród takich nie było we wsi dużo – od ok. 10 do ok. 25. Tworzyły one jeden przysiółek. Z czasem pogłębiało się rozdrobnienie ziemi. Właściciele poszczególnych działów budowali w pewnym oddaleniu od pierwotnej siedziby dworek, co dawało namiastkę bogactwa. Wokół niego stało kilka chat chłopskich. W ten sposób wsie drobnej szlachty tworzyły „okolicę szlachecką”. M.W. Kmoch, *MAŁA OJCZYŻNA: Ulatowo-Dąbrówka, Ulatowo-Pogorzel i Ulatowo-Słabogóra*: <https://bit.ly/3FanUBQ> (dostęp 1 I 2021 r.).

⁸⁴ Wśród właścicieli wsi z okolicy Ulatowo pojawiają się: Czapliccy, Gadomscy, Gołębiewscy, Kobylińscy, Krajewscy, Łojewscy, Muchowieccy, Romanowie, Ruccy (Rudzy), Słabogórscy, Ulatowscy, Żbikowscy. Wśród właścicieli wsi z okolicy Kobylaki notujemy następujące nazwiska: Bagieńscy, Bobrowie, Chmielińscy (Chmielińscy), Czarzaści, Garlińscy, Kawecy, Kobylińscy, Morawscy, Romanowie, Smoleńscy, Żbikowscy. Nierzadko była to szlachta herbowa, ale na tyle uboga, że najczęściej sama uprawiała niewielkie działki ziemi. Niewielu przedstawicieli rodzin z tej okolicy zaliczyć można do warstwy średniozamożnej/magnackiej. W późniejszym czasie pojawili się tu Bobińscy, Bojarscy, Burchaccy, Dzielińscy, Kossakowscy, Niestępscy,

rozdrobiona. Świadectwem tego jest do dziś funkcjonujący podział wsi Kobylaki-Korysze na przysiółki Petrusy, Włodki i Szczepanki, sięgający aż XVI w.⁸⁵. W okolicy funkcjonowały folwarki szlacheckie. Mieszkali tu chłopci i różnego rodzaju rzemieślnicy. Nigdy nie powstał tu dwór taki jak w okolicznych wsiach np. w dzisiejszej gminie Chorzele (Bogdany Wielkie, Czarzaste Wielkie, Krzynowłoga Wielka, Rycice itp.), Przasnysz (Obręb, Sierakowo), Czernice Borowe (Chojnowo, Obręb) lub Krzynowłoga Mała (Kaki-Mroczyki, Krzynowłoga Mała) itp. W XVIII w. część ziemi w Ulatowie-Pogorzeli należała do bernardynów i bernardynek z Przasnysza⁸⁶.

Puszcę Chorzelską (Puszcę Mazuch) zaczęto powoli zasiedlać na początku XVI w., co należy łączyć z rozpoczętym za czasów królowej Bony zagospodarowywaniem królewskich, do których należała również puszcza. Pierwszymi osadnikami w puszczy byli bartnicy, rudnicy wytapiający żelazo z rudy darniowej, smolarze, rybacy i myśliwi. Mieszkali w puszczy okresowo, w określonych porach roku, po czym wracali do stałych siedzib położonych na skraju puszczy – w miastach, wsiach szlacheckich, prywatnych albo królewskich. W czasie prac w puszczy żyli w prymitywnych szałasach skleconych z gałęzi, przykrytych liśćmi i darnią, ale też w budach – siedliskach wytrzymalszych od szałasów, zagłębionych w ziemi, pokrytych drylami i darnią, z kominkiem wewnątrz do podtrzymywania ognia. Z czasem część z nich osiedliła się w puszczy na stałe⁸⁷. Z tego okresu na terenie Nadleśnictwa Parciaki zachowała się tzw. Bartnia Dróżka (od leśniczówki Krzywoszyja w pobliżu Jastrząbki przez kolonię Czechronka we wsi Cierpięta w gm. Baranowo, Budy Przysieki Prywatne – w gm. Krasnosielc – i Rządowe w gm. Jednorożec i Budziska w gm. Jednorożec, a następnie do Przasnysza)⁸⁸.

Inny typ osadnictwa organizowali starostowie niegrodowi prasnyscy. Administrowali wsiami książęcymi/królewskimi. Zakładano je na zasadzie przywileju książęcego na prawie niemieckim⁸⁹. Na

Pietrzakowie, Pogorzelscy, Pszczółkowscy, Szewczakowie, Tworcowscy, Wojciechowsky, Wujkowscy. Taż, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 46–47.

⁸⁵ T. Wojciechowska, *Kobylaki*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 34.

⁸⁶ M.W. Knoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 45–46.

⁸⁷ Tamże, s. 19.

⁸⁸ Z. Polakowski, *Przewodnik turystyczny po Ziemi Prasnyskiej*, Przasnysz 1992, s. 99.

⁸⁹ Pan zawierał umowę z organizatorem wsi – zasadźcą. Umowa określała prawa i obowiązki kolonistów. Osadzone we wsi chłop miał prawo do gruntu, który stanowił w istocie własność podległą. Z nadanego obszaru, liczonego w łanach, osadnicy nowo lokowanych wsi oddawali na rzecz pana pewną sumę pieniędzy, czyli określony czynsz (w zbożu, pieniądzu, w formie mieszanej). Poza czynszem chłop dostarczał zwyczajowo przyjęte świadczenia w naturze (kury, jajka, kapłony) i odrabiał kilka dni roboczych w czasie siewu. Chłopi ponosili ciężary na rzecz państwa (np. związane z obronnością kraju) oraz Kościoła (dziesięcina). Nowi osadnicy korzystali ze zwolnienia z czynszów przez lata niezbędne do zagospodarowania (tzw. lata wolnizny). Chłopi w osadach na prawie niemieckim nie byli przywiązani do ziemi. Mogli ją opuścić, uczyniwszy zadość swoim zobowiązaniom, a zwykle sprowadziwszy osadnika na swoje miejsce. Na czele wsi stał sołtys, którym zazwyczaj

terenie dzisiejszej gminy Jednoróżec do wsi książęcych (królewskich – królewszczyn), zakładanych na prawie niemieckim, należały: Lipa (powstała przed 1457 r.), Małowidz (ok. 1540 r.), Połoń (początek XVI w.) i Kobylaki-Wólka (ok. 1540 r.). Założono je na surowym korzeniu, z wolnizną, osadzono tu kmieci. Chłopi dzierżawili te grunty od starostwa niegrodowego przasnyskiego, którzy z czasem zwiększali wymiar świadczeń. Osadników obowiązywała też dziesięcina na rzecz Kościoła. We wsiach mieszkali też zagrodnicy i rzemieślnicy, karczmarze itp. Czasem obok wsi lokowano folwarki należące do starosty przasnyskiego. Osady rozwijały się bardzo powoli⁹⁰.

Możliwe, że w miejscu dzisiejszych Przejm istniał dwór książęcy i to jeszcze w XV w., choć sama osada jest notowana dopiero w 1827 r. jako osada rządowa, a na mapie z lat trzydziestych XIX w. już jako nadleśnictwo. Fakt istnienia tu dworu myśliwskiego poświadczają zapisy notujące tu obecność księcia Bolesława IV w 1442 r., choć brak informacji w innych źródłach z XV–XVI w.⁹¹.

Na początku XVII w. miejscowi bartnicy otrzymali od starosty przasnyskiego specjalne przywileje, którymi później posługiwali się wszyscy Kurpie (zmniejszenie dani miodowej, pozwolenie na karczunek pół włóki gruntu, czyli ok. 8 ha). Przywilej dla Jednoróżca, został potwierdzony przez kolejnych władców Polski i był pierwszym pozwalającym na osiedlanie się bartników-rolników w Puszczy Kurpiowskiej. Zapisy w księgach przasnyskich ziemskich wieczystych i Metryce Koronnej zawężają moment powstania wsi Jednoróżec do okresu między rokiem 1616 a 1640. Lustracja dóbr królewskich z 1617 r. nie wspomina jeszcze tej wsi – zapewne dopiero karczowano lasy i nie było tu stałych mieszkańców. Przykład Jednoróżca powodował, że w pobliżu powstały *novis colonis*, np. Olszewka (ok. 1693 r.) czy Parciaki (przełom XVII i XVIII w.). Byli to chłopi uciekający przed pańszczyzną, włościanie, zapewne również zubożali szlachcice z Mazowsza i Mazur pruskich. Być może niektórzy zajęli się bartnictwem, jednak głównym zajęciem było rolnictwo oraz hodowla zwierząt. Mieszkańcy Olszewki i Parciak „podłączyli” się pod przywileje Jednoróżca. Korzystne prawo bartne powodowało liczną imigrację oraz szybki przyrost naturalny. Podobnie powstała wieś Żelazna Rządowa, notowana po raz pierwszy w lustracji dóbr królewskich z 1661 r.⁹², ale była to wieś królewska, podobnie jak Lipa czy Małowidz. Zapewne nie rozwijała się tak szybko jak Jednoróżec czy

zostawał zasadzca. Sołectwo było dziedziczne. Sołtys przewodniczył wiejskiej ławie sądowej i zbierał świadczenia na rzecz pana, część świadczeń przeznaczona była dla niego.

⁹⁰ U. Bojarska, *Małowidz*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednoróżeckiej...*, s. 38–39; A. Goliaszewska, *Lipa*, [w:] tamże, s. 36; T. Wojciechowska, *Kobylaki*, [w:] tamże, s. 35.

⁹¹ K. Pacuski, *O Puszczy Zagajnicy (Kurpiowskiej) w średniowieczu i dobie nowożytnej. Początki Kadzidla*, [w:] *Dzieje parafii i kościoła pod wezwaniem Ducha Świętego w Kadzidle*, red. M. Przytocka, Kadzidło 2012, s. 30–31.

⁹² M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 21–22; W. Łukaszewski, *Żelazna Prywatna, Żelazna Rządowa, Żelazna Rządowa-Gutocha*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednoróżeckiej...*, s. 62.

Olszewka. Powstawanie nowych osad doprowadziło do zagęszczenia sieci dróg – dzięki powstaniu Jednorożca i Parciak wyraźniej wyznaczono trasę Przasnysz–Myszyniec oraz Chorzele–Krasnosielc. Tak z czasem puszcza zaczęła się kurczyć, a osadnictwo posuwało się od jej krańców do wnętrza.

Na przykładzie kurpiowskich wsi gminy Jednorożec widać, że osadnictwo w Puszczy Zielonej posuwało się i rozwijało w głąb puszczy powoli. Zwarte wsie zaczęły powstawać dopiero pod koniec XVII w. Kolonizacja była inspirowana przez starostów przasnyskich, liczących zapewne na korzyści z czynszów rolnych. Napływ ludności do puszczy wzmógł się w XVIII w. Związany był z wyniszczeniem gospodarki na terenie Polski przez Szwedów podczas potopu oraz z uciskiem spowodowanym rozwojem gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w królewskich państwach, folwarkach prywatnych, kościelnych i indywidualnych (prywatnych). Społeczność puszczańska składała się w tym czasie z trzech kategorii ludzi: uczciwych (chłopów), sławetnych (mieszczan), szlachetnych (szlachty), choć z czasem te określenia, funkcjonujące w prawie bartnym od XVI w., uległy dewaluacji. W miarę zwiększania się liczby ludności coraz energiczniej prowadzono karczunek puszczy. Przyczyniało się do tego rosnące zapotrzebowanie na ziemię orną. Inne zajęcia w puszczy albo upadły, albo zostały zmarginalizowane, podejmowane tylko przez grupę ludności oddającej się rzemiosłu lub pracy najemnej. Dowolny i bezplanowy karczunek lasu prowadzili wspólnie osadnicy z kilku wsi (np. Olszewka, Żelazna w gminie Jednorożec, Pruskołęka i Poścień w gminie Chorzele), wskutek czego szachownice ich gruntów przenikały się. Osiedla lokalizowano na granicy pastwisk i pól uprawnych, w miejscach najdogodniejszych do wypasu bydła i zwózki siana z łąk. Początkiem osiedla była nierzadko łąka, pastwisko albo uroczysko (część lasu, rzadziej pola lub łąki, o znaczeniu orientacyjnym, często związane z wydarzeniem legendarnym lub mające szczególne cechy przyrodnicze, bez ściśle oznaczonych granic) – tak było np. w Jednorożcu (uroczysko Lesnisko)⁹³.

Osadnictwo nie dotarło do rzeki Płodownicy, ponieważ jej dwa koryta i liczne bagna, m.in. rozległe Błoto Gutocha, uniemożliwiały poruszanie się po tym terenie. Podobno by osuszyć te tereny, sprowadzono tu tureckich niewolników, którzy przekopywali koryto Płodownicy od Rzodkiewnicy w gm. Chorzele do wsi Rycica w gm. Baranowo. Przeprowadzano tędy m.in. dezertów armii carskiej do Prus Wschodnich. W okolicy przed wymiarem sprawiedliwości chronili się przestępcy, tu też urządzano zasadzki na kupców podążających szlakiem Prusy–Mazowsze np. z Ciechanowa, Makowa Mazowieckiego i Przasnysza⁹⁴.

Na terenie dzisiejszej gminy Jednorożec powstały też wsie prywatne – przykładem jest Stegna. Obszar wsi należał do dóbr krasnosielskich. Wieś *Stegny Nowa Kolonia* notowana jest przy okazji

⁹³ F. Piaścik, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej*, Warszawa 1939, s. 22–27.

⁹⁴ W. Łukaszewski, *Gutocha – kurpiowskie dziedzictwo przyrodnicze i gospodarcze*, „Rocznik Przasnyski”, 3 (2016), s. 147–148.

podatku podymnego w 1775 r. jako własność wspomnianego rodu. Wówczas istniały tu 2 dymy, więc wieś musiała powstać niewiele wcześniej⁹⁵.

Z tego okresu pochodzą najstarsze przykłady przydrożnych obiektów małej architektury sakralnej. Z końca XVIII w. pochodzi najstarszy w gminie Jednorożec dokładnie wydатовany krzyż, stojący w miejscowości Małowidz. Jeszcze starsza może być kapliczka słupowa za Stegną w kierunku Drążdżewa Nowego, pierwotnie misternie rzeźbiona. Przejawy religijności w tym czasie związane były z nasiloną kontrreformacją⁹⁶.

Po 1795 r., kiedy upadła I Rzeczpospolita, wszystkie królewszczyzny oraz osady kurpiowskie przeszły na własność państwa. Najpierw było to państwo pruskie, a później rosyjskie⁹⁷. Zmiany administracyjne przysły z powstaniem Księstwa Warszawskiego, a potem Królestwa Polskiego⁹⁸.

W XIX w. sieć osadnicza na terenie dzisiejszej gminy Jednorożec zagęściła się. Na początku stulecia powstały Budy Rządowe (z czasem zaczęto rozróżniać Budy Rządowe – dawną osadę robotników leśnych na terenie gruntów rządowych – i Budy Prywatne, należące do Krasieńskich pierwotne Budy Przysieki). Początki *osady leśnej* Budziska to lata dwudzieste XIX w. – od początku była to niewielka miejscowość, głównie leśniczówka stanowiąca nadzór nad okolicznymi lasami. Należały do parafii Krasnosielc albo Chorzele⁹⁹. Wieś Dynak w parafii Baranowo notowana jest w 1815 r. i musiała powstać niewiele wcześniej, bo liczyła wówczas tylko 2 domy¹⁰⁰. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XIX w. powstały wsie Nakieł i Obórki¹⁰¹. W pobliżu wsi Żelazna istniały dobra prywatne – ich właściciele, Krasieńscy, na początku XIX w. założyli tu niewielką osadę, którą nazwano Żeleźnią Szlachecką (tzn. prywatną)¹⁰². Wieś Ulatowo-Dąbrówka, najmłodsza z miejscowości z okolicy Ulatowo, powstała na początku XIX stulecia zapewne na dawnych gruntach

⁹⁵ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 26.

⁹⁶ Tamże, *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne w gminie Jednorożec*, Jednorożec 2015, s. 33, 178, 321–322.

⁹⁷ Tamże, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 24.

⁹⁸ Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego w 1807 r., w skład którego weszły też tereny Jednorożca, jego tereny zostały podzielone na departamenty, a te na powiaty. Ziemie dzisiejszej gminy Jednorożec należały do departamentu płockiego, do powiatu przasnyskiego. Każda miejscowość od 1809 r. stanowiła gminę. Po powstaniu Królestwa Polskiego (1815) powrócono do tradycyjnego podziału na województwa, a powiaty zastąpiono obwodami. Wedle podziału wprowadzonego w drugiej połowie 1816 r. okolicę włączono do województwa płockiego, obwodu przasnyskiego i powiatu przasnyskiego. Nadal obowiązywał podział gminny z okresu Księstwa Warszawskiego. Zasady tworzenia gmin wiejskich potwierdzono i doprecyzowano w 1818 r. W 1837 r. województwa zamieniono na gubernie, zaś w 1842 r. obwody na powiaty, a powiaty na okręgi (na potrzeby sądowe). M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 35.

⁹⁹ Tamże, s. 25.

¹⁰⁰ A. Białczak, *Dzieje Baranowa...*, s. 129.

¹⁰¹ M.W. Kmoch, *MAŁA OJCZYŻNA: Lipa i Obórki*: <https://bit.ly/3o9sFFr> (dostęp 2 I 2021 r.); tamże, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 25.

¹⁰² W. Łukaszewski, *Żelazna Prywatna, Żelazna Rządowa, Żelazna Rządowa-Gutocha*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 62–63.

leśnych, stąd nazwa, do dziś należy do parafii Krzynowłoga Wielka¹⁰³. Ze wspomnianych wsi Budziska, Budy Rządowe, Dynak i Nakieł to wsie kurpiowskie. Obórki początkowo były zabudowaniami gospodarczymi wsi Lipa, stąd nazwa. Mimo tego zagęszczania osadnictwa, aż do dziś poziom lesistości gminy Jednoróżec wynosi prawie 50% i utrzymuje się, mimo zmian granic gminy, od XIX w.

Dla I połowy XIX w. charakterystyczne są występujące figury św. Jana Nepomucena. Jego kult nasilał się od XVIII w. Ze względu na podobieństwo formy trzech zachowanych w gminie przedstawień patrona od suszy i powodzi uważa się, że mogły wyjść spod ręki jednego rzeźbiarza lub być wykonane w tym samym warsztacie i w podobnym czasie (tylko figura z Olszewki jest datowana – widać „1838”). Przedstawienia znajdują się w sąsiednich miejscowościach (Małowidz, Olszewka, Połoń) i zachowują formę charakterystyczną dla zachodniej Kurpiowszczyzny – na wysokim prostym drewnianym słupie stoi wyciosana z jednego kawałka drewna statyczna figura świętego¹⁰⁴. Nie przetrwała figura z Żelaznej Rządowej z 1840 r., bardzo podobna do przedstawienia z Olszewki¹⁰⁵.

W drugiej połowie XIX i pierwszej połowie XX w. wsie w gminie Jednoróżec najczęściej zorganizowane były w formie ulicówki. Ten układ przestrzenny wsi, zachowany dość czytelnie w przypadku wszystkich wsi, sięga nawet XVI w. i świadczy o historycznych walorach środowiska kulturowego gminy Jednoróżec. Wzdłuż drogi, po obu jej stronach, stawiano chałupy w niewielkiej odległości od siebie, a wszystkie sytuowano do drogi szczytem, czyli krótszą stroną domu. Sieć osadnicza w obrębie samej wsi zagęszczała się przez zajmowanie wolnych przestrzeni między głównymi drogami lub podział przestrzeni zajętych pod zabudowania i ogrody. Rozrost wsi postępował też wzdłuż dróg, co prowadziło do powiększania powierzchni osiedla. Drugim popularnym układem wsi w gminie Jednoróżec była wielodrożnica, powstająca albo na styku wyznaczonych szlaków, albo ich powstanie inspirująca¹⁰⁶.

W wieku XIX obserwujemy upowszechnienie się żelaza, stąd we wsiach zaczęto stawiać krzyże kute przez kowali, nieraz misternie zdobione, najczęściej osadzone w kamieniach polnych w mniej lub bardziej regularnych kształtach. Niemniej na kondycję świątków negatywnie wpłynął zakaz wystawiania nowych kapliczek i remontowania starych poza obrębem cmentarza parafialnego. Zakaz częściowo zniesiono w marcu 1896 r., a całkowicie uchylono dopiero w 1905 r. Dlatego w gminie Jednoróżec rzadko znajdziemy świątki wystawiane w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. Na terenie gminy Jednoróżec zachowało się 15

¹⁰³ M. Dworniczak, *Ulatowo-Dąbrówka*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednoróżeckiej...*, s. 55.

¹⁰⁴ M.W. Kmocho, *Nepomuki w powiecie przasnyskim*, „Rocznik Przasnyski”, 2 (2015), s. 87–94.

¹⁰⁵ Tamże, *To jest odkrycie roku 2020!*: <https://bit.ly/3ANaYPu> (dostęp 24 V 2021 r.).

¹⁰⁶ B. Kielak, *Tradycja Mazowska...*, s. 53–42–43.

przykładów takich krzyży (Budy Rządowe, Dynak, Jednorożec, Kobylaki-Korysze, Lipa, Małowidz, Olszewka, Połoń, Ulatowo-Dąbrówka, Ulatowo-Pogorzel), a pochodzą z lat 1888–1906. Często poszczególne elementy metalowe łączone są za pomocą śrub, kamień jest profilowany, zaś w części drobnoszlacheckiej gminy ogrodzenie takiego krzyża stanowią cztery profilowane prostopadłościennne kamienie połączone metalowymi prętami. W tym czasie stawiano też krzyże drewniane. Śladem epoki są krzyże upamiętniające śmiertelne epidemie – proste drewniane lub w formie drewnianych krzyży z dwoma poprzecznymi ramionami. W gminie zachowała się jedna drewniana karawaka (Małowidz) i choć jest współczesna, to stoi na miejscu, w którym pierwotnie, w XIX w., ustawiono taki krzyż¹⁰⁷.

Działania wojenne w lutym–marcu, a następnie w lipcu 1915 r., w tym walki pozycyjne, doprowadziły do wielkich zniszczeń omawianego terenu. Przeciętna skala zniszczeń w gminie Jednorożec wynosiła 91%. Zniszczona została drewniana zabudowa mieszkalna, kościół w Jednorożcu z 1862 r. oraz liczne drewniane przydrożne krzyże, kapliczki i figury. Zniknęły m.in. popularne od XVII i XVIII w. drewniane krzyże zdobione narzędziami i atrybutami Męki Pańskiej, płaskorzeźbionymi na belkach albo wycinanymi oddzielnie i mocowanymi do ramion krzyża¹⁰⁸. Zagrożeniem dla drewnianej zabudowy były też zwykłe pożary, które wybuchały co jakiś czas i trawiły zabudowania¹⁰⁹. Na czas odbudowy przenoszono się do sąsiadów, co pogłębiało ciasnotę i biedotę mieszkańców. W czasie wojny mieszkano czasowo w parskach¹¹⁰.

Kiedy w 1915–1916 r. odbudowywano wsie, zachowano tradycyjny układ ulicówki i typowe drewniane budownictwo: chaty szczytem do drogi, na kamiennej podmurówce, z drewna ciosanego w konstrukcji zrębowej na jaskółczy ogon. Dwuspadowe dachy (najczęściej nachylone pod kątem 45 stopni) kryte były słomianą strzechą lub gontem, a kalenice (stopy dachów) obkładano z dwóch stron na wierzchu drążkami lub deseczkami, czyli koźlinami podtrzymywały strzechę i zdobiły dach. Zwieńczenia szczytów zdobiono śparogami (łby ptasie lub zwierzęce, topory, rogi itp.). Ozdabiano też okna (nadokienniki – koruny: ornamentyzowane kwiaty, gałęzie, główki ptaków i zwierząt, krzyże, motywy geometryczne – i rzadziej podokienniki, malowane na żółto, niebiesko, czerwono i białą), drzwi i węgly szalowano zdobionymi listwami. Na drzwiach nierzadko można było spotkać motyw wchodzącego słońca; deski układano też w kwadraty, romby, wzór księżyca. W gminie Jednorożec na listwach nabijanych na węgly, które pełniły też rolę ochrony przed warunkami atmosferycznymi,

¹⁰⁷ W 2021 r. w Olszewce postawiono metalową karawakę. M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 494–495; też, *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne w gminie Jednorożec*, Jednorożec 2015, s. 36–37, 41–42, 179.

¹⁰⁸ Taż, *Kapliczki, figury i krzyże przydrożne...*, s. 33.

¹⁰⁹ Taż, *MAŁA OJCZYŻNA: Olszewka (gm. Jednorożec)*: <https://bit.ly/3lUbYLq> (dostęp 3 I 2021 r.); T. Wojciechowska, *Jednorożec. Historia wsi*, Jednorożec 2015, s. 128, 158.

¹¹⁰ T. Wojciechowska, *Jednorożec. Historia wsi...*, s. 63.

przeważały motywy roślinne – stylizacje liście – albo motywy geometryczne. Były one różne w zależności od upodobań majstra (budowniczego), którym najczęściej był właściciel posesji. Belki szczytowe (opasie) i szczytówki nierzadko wycinano piłką w różne wzory – fale, zygzaki lub bardziej skomplikowane. Szczyty domów szalowane były deskami układanymi w różne desenie. Od podwórza często był to szczyt prosty, od drogi – łamany, gdzie powierzchnia szczytu przedzielona była listwą szczytową (nieradko bogato dekorowaną), a ułożenie desek nad i pod nią różniło się: w obu częściach mogło być poziome lub pionowe, ale częściej jedna część była prosta, a druga – z desek ułożonych ukośnie, we wzory. Zdarzało się też, że całe szczyty szalowano np. w kwadraty. Innym wzorem była jodełka, pojawiały się promienie słoneczne. Nierzadko między śparogami lub na ścianie szczytowej widać krzyż – pozostałością po tym w późniejszych murowanych domach są kapliczki wnękowe oraz krzyże układane z cegieł albo wygięte z metalu, przymocowane do ścian szczytowych domów albo budynków gospodarskich. Kominy budowano z brył rudy żelaznej kopanej w okolicy, potem z cegieł. Tzw. murowanek w samym Jednorozcu było zaledwie kilka (dom rodziny Rykowskich, w którym mieścił się posterunek policji, oraz postawiony w 1929 r. budynek urzędu gminy – oba przy dzisiejszej ul. Długiej), a z drewnianych tylko nieliczne miały więcej niż 2–3 izby¹¹¹. Typowe chałupy kurpiowskie składały się przeważnie z sieni w rogu chaty, dużej izby o dwóch oknach z kuchnią, bardziej ozdobnej mniejszej izby (alkierza – sypialnia i jadalnia) oraz komory, zastąpionej później kuchnią. Pułapu z desek nie bielono. Opierano go na deskach poprzecznych, a pod nimi wzdłuż chaty puszczano belkę główną (tram), nierzadko opatrzonej napisem w formie błogosławieństwa domu, upamiętniającym datę wystawienia chaty (o ile taka data nie pojawiała się na szczycie domu). Wyposażenie było skromne, przeważnie drewniane (łóżko drewniane – ślaban, ozdobnie profilowany stół, krzesła z siedzeniami wyplatany ze słomy i wikliny, skrzynia malowana, warsztat tkacki, półka lub otwarta szafka na talerze, miski i łyżki w drewnianej szafce, piec kaflowy w rogu). W rogu izby znajdował się tzw. święty kąt – miejsce na obrazy, figury Maryi, krzyż, przyozdobione kwiatami. W oknach, które z zewnątrz miały okiennice zdobione często wzorami geometrycznymi i malowane, wieszano firanki z białego papieru, ustawiano doniczki z kwiatami – nierzadko pelargonie. Okna konstruowano, piłując w ścianach otwór na ramę okienną lub wykorzystywano łąki, wpuszczając w kamy (wyżłobienia) odpowiedniej długości deski, zostawiając otwór na ramę okienną. Z sieni za pomocą drabiny można było dostać się na strych. Drzwi zewnętrzne do chaty, zazwyczaj na dłuższej ścianie od podwórza, nie były zamykane na zamek, tylko na zasuwkę, haczyk lub skobel – mówiono, że na Kurpiach nie było złodziei, chyba że obcy. Niektóre chaty miały półdrzwiczki, czyli małe drzwiczki od strony zewnętrznej wyjścia. Rozplanowanie zagrody było typowe dla regionu: siedlisko (zagroda) miało zazwyczaj kształt prostokąta. Chałupa stała w niewielkim oddaleniu od drogi. Brama do zagrody sytuowana była zawsze

¹¹¹ Tamże, s. 89.

w pobliżu chałupy. W głębi podwórza stała studnia z żurawiem. Zabudowania gospodarskie (spichlerz, stodoła, obora) stawiano oddzielnie w podwórzu – wraz z ogrodzeniem i studnią okalały pierścieniem zagrodę. Stodołę budowano w poprzek działki, na jej końcu (naprzeciwko wjazdu), tworząc mniej lub bardziej zamknięte podwórze. Najbliżej chałupy sytuowano stajnię i chlew – nierzadko przylegały do domu, ale nie były z nim związane konstrukcyjnie. Wybór drewna jako materiału budulcowego determinowała jego dostępność z pobliskich lasów. Między ogrodzeniem od drogi a domem ogródek z nagietkami, malwami i krzewami bzu lilaka. Za domem był niewielki owocowy sad – zwykle rosły tu wiśnie, jabłonie i kilka dzikich grusz. Między drzewami utrzymywano niewielką pasiekę na własne potrzeby. Za sadem lokalizowano bielnik – miejsce, gdzie rozkładano utkane płótno, aby wybielało. Osiedla (wsie) otaczano ogrodzeniami – wrotami i kołowrotami, broniącymi przed wilkami i umożliwiającymi poruszanie się wewnątrz osiedla zwierząt. Za wsią znajdował się wygon, czyli pastwisko wiejskie¹¹².

To dziedzictwo gminy Jednorożec było doceniane przez etnografów, którzy w swoich pracach powoływali się na badania tu prowadzone, choć nierzadko Parciaki, Żelazną Rządową, Olszewkę czy Jednorożec traktowano marginalnie, zapewne z powodu pogranicznego charakteru i podatności środowiska kulturowego na zmiany, większej niż w centralnej części regionu¹¹³.

Jeśli chodzi o przydrożne fundacje sakralne, to w dwudziestoleciu międzywojennym nie obserwujemy ich wyraźnego przyrostu ilościowego, ale jeżeli powstawały, to w formie metalowych krzyży osadzonych w kamiennych podstawach, ewentualnie krzyży w betonowych podstawach z wnęką na figurę np. Maryi. Stawiano też kapliczki murowane, najczęściej w formie prostopadłościanu jedno- lub dwupiętrowego z wnękami na obrazy i figury¹¹⁴.

W 1915 r. Niemcy zbudowali linię kolejową Ostrołęka–Szczytno – najpierw jako kolej wąskotorowa, następnie rozbudowaną jako kolej normalnotorowa¹¹⁵. Poprowadzona została m.in. przez wieś Olszewkę, ale doprowadziła również do powstania nowej osady. Parciaki-Stacja, bo o niej mowa, była najpierw osadą pracowników kolei. Na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w. w pobliżu stacji powstało osiedle mieszkaniowe dla pracowników tartaku, choć ten działał już w okresie międzywojennym. Zachowana we wsi wyróżniająca się zabudowa to szeregowe drewniane budynki dla pracowników kolei i tartaku, zlokalizowane wzdłuż drogi Jednorożec – Baranowo¹¹⁶. Po I wojnie

¹¹² A. Chętnik, *Chata kurpiowska*, Warszawa 1915, s. 32–110.

¹¹³ M. Pokropek, *Budownictwo drewniane Kurpiów Puszczy Zielonej, Ostrołęka* 2016, s. 23–24, 45.

¹¹⁴ M.W. Kmocho, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 496.

¹¹⁵ *Taż*, *MAŁA OJCZYŻNA: kolej wąskotorowa w gminie Jednorożec*: <https://bit.ly/2XZkqBa> (dostęp 2 I 2021 r.); *taż*, *MAŁA OJCZYŻNA: kolej w gminie Jednorożec cz. 1 (do 1939 roku)*: <https://bit.ly/2WdRGDY> (dostęp 2 I 2021 r.).

¹¹⁶ T. Wojciechowska, *Parciaki-Stacja*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 49.

światowej powstała też wieś Drażdżewo Nowe oraz Kolonia Stegna (Stegna Drażdżewskie), z czasem tworzące wieś Drażdżewo Nowe¹¹⁷.

Barierę osadniczą stanowiła rzeka Orzyc, która rozlewała się nawet na 3 km. Mieszkańcom Jednorożca, Ulatowa-Pogorzeli czy Małowidza utrudniała dostęp np. do linii kolejowej czy tartaku w Parciakach-Stacji, zaś mieszkańcom Parciak, Olszewki czy Żelaznej Rządowej – wychodźstwo sezonowe na roboty w Przasnyskiem i Ciechanowskiem. W latach trzydziestych XX w. rzeka została uregulowana. Na centralnym odcinku Orzyca, na wysokości Jednorożca i Drażdżewa Nowego, jak również w dolinie Omulwi, kumulowały się duże złoża torfu, eksploatowanego przez mieszkańców regionu. W okresie międzywojennym przeprowadzono komasację gruntów, scalając grunty dotychczas rozdrobione, najczęściej proponując gospodarzowi kawałek gruntu o wielkości zbieżnej z dotychczasowym stanem posiadania, biorąc pod uwagę sprawiedliwy podziałek działek we wsi i na gruntach wiejskich. W wyniku komasacji część gospodarzy przenosiła się ze starego siedliska we wsi na nowo wyznaczone pola, na tzw. kolonie¹¹⁸.

Okres II wojny światowej, szczególnie rok 1945, to czas kolejnych zniszczeń, a powojnie – walka z dewastacją okolicy i niedostatkiem. Jeśli stawiano nowe domy, to nadal drewniane. Do lat sześćdziesiątych–siedemdziesiątych XX w. domy murowane były rzadkością. W okresie powojennym wsie na terenie gminy rozwijały się dość szybko. Przykładowo Jednorożec, z typowej ulicówki, jaką był jeszcze w latach pięćdziesiątych XX w., przeobraził się w rozbudowaną aglomerację wiejską, połączoną z wsią Stegna i częścią wsi Ulatowo-Pogorzeli¹¹⁹. Współcześnie zabudowę architektoniczną gminy Jednorożec stanowi w przeważającej większości jednorodzinne budownictwo mieszkalne skupione wzdłuż głównych dróg. Najpopularniejszy typ wsi w gminie to ulicówka albo wielodrożnica. Najczęściej jednorodzinne budynki mieszkalne usytuowane są na niewielkich działkach i zajmują większość jej powierzchni. Pozbawione są wartości zabytkowej, ponieważ powstały w ciągu ostatnich 50 lat, wypierając zabudowę drewnianą. Najmłodszą osadą na terenie gminy Jednorożec jest Żelazna Rządowa-Gutocha¹²⁰.

¹¹⁷ Powstała na gruntach wsi prywatnej Drażdżewo, od XVIII w. należącej do Krasińskich. Znajdował się tu folwark należący do dóbr Drażdżewo (dworek, aleja lipowa, młyn, czworaki i karczma z bala dębowego). Majątek został rozparcelowany i sprzedany drobnym gospodarzom – osadnikom z Kurpi Zielonych (Błędowo, Dąbrowa, Dynak, Gaczyska, Grabówek, Krusza, Kucieje Nowe, Majk, Mazuk, Myszyniec, Niedźwiedź, Nowa Wieś, Parciaki, Pełty, Poścień, Pruskołęka, Ramiona, Rżaniec, Szafarnia, Wola Błędowska, Wach, Wykrot, Zalesie, Zdunek) lub z Kurpi Białych (Kamieńczyk, Koziki, Łączka, Nowe Budy, Przedświecie, Sieczychy). Dominowało tu budownictwo drewniane, kurpiowskie. Wieś zorganizowano jako ulicówkę z kilkoma koloniami. M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 59–60.

¹¹⁸ Tamże, *Regulacja rzeki Orzyc...*, s. 215–235; F. Piaśnik, *Osadnictwo w Puszczy Kurpiowskiej...*, s. 82–85.

¹¹⁹ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 33.

¹²⁰ Na początku lat siedemdziesiątych XX w. niedaleko Żelaznej Rządowej wybudowano murowane budynki gospodarcze i piętrowe mieszkalne Państwowego Gospodarstwa Rolniczego Gutocha. Od XIX w. do początku

W 1988 r. dokonano poświęcenia kościoła pw. Chrystusa Zmartwychwstałego w Połoni, zbudowanego w stylu modernistycznym¹²¹. Rok wcześniej konsekrowano kościół filialny pw. św. Maksymiliana Kolbego w Lipie, bardzo podobną do kościoła parafialnego pw. Wniebowzięcia NMP w Jednorożcu, którego budowę ukończono w 1986 r.¹²². Kościoły te nie przedstawiają wartości zabytkowej w przeciwieństwie świątyń drewnianych, które na Kurpiach mają późną proveniencję, jak całe osadnictwo w regionie. Pierwszym kościołem w Puszczy Zielonej była drewniana świątynia w Myszyńcu, która stała się później wzorem dla świątyń budowanych w Lemanie, Łysych, Dąbrówce, Turośli, Parciakach i Jednorożcu¹²³. Do dzisiaj nie przetrwał drewniany kościół pw. Narodzenia NMP w tej ostatniej wsi rozebrany w 1989 r.¹²⁴. W dobrym stanie natomiast zachowane są świątynie w Olszewce z 1922 r. i w Parciakach – przeniesiony z Czarni w 1905–1908 r., a zbudowany w latach trzydziestych XIX w.¹²⁵. Kościół w Parciakach wpisuje się w stylistykę właściwą dla zachodniego skraju Kurpi (Brodowe Łąki, Zaręby), zaś kościół w Olszewce w opinii wielu badaczy wyróżnia się od strony architektonicznej (jedyna świątynia na Kurpiach na planie ośmiokąta)¹²⁶.

lat 90. XX w. wydobywano tu torf. W latach 1925–1927 w Gutosze wykopano 4 stawy, których prowadzenie na czas II wojny światowej przejęli Niemcy, a potem wspomniany PGR. W. Łukaszewski, *Gutocha – kurpiowskie dziedzictwo...*, s. 149–155.

¹²¹ C. Antosiak, *Połoń*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 50.

¹²² M.W. Kmoch, *Świątynia w Lipie – jedyna w gm. Jednorożec kaplica filialna*: <https://bit.ly/3AY94Ml> (dostęp 2 I 2021 r.).

¹²³ Drewniane kościoły kurpiowskie budowano na planie krzyża na fundamentach kamiennych, często w konstrukcji zrębowej z belkami łączonymi na jaskółczy ogon, rzadziej z transeptem. Ściany szalowano pionowymi deskami. Świątynie były orientowane, trzynawowe, z nawą główną wyższą niż boczne, miały sufity z fasetami spływowymi lub pod kątem, najczęściej dwuspadowe dachy kryte gontem albo blachą, z sygnaturką. Wieże umieszczano na kalenicy dachu nad transeptem lub/i na kalenicy nad fasadą. Kościoły grupy kurpiowskiej miały trójkątne szczyty, czasem ujęte dwoma symetrycznymi wieżami na planie kwadratu, na których często wieszano krzyże. Zdarzało się, że szczyt dekorowano deskami we wzory jak w domach mieszkalnych. Do kościoła na wysokości prezbiterium, najczęściej węższego od nawy i zakończonego trójbocznie, dobudowywano dwa symetryczne pomieszczenia: zakrystię i skarbczyk (zakrystię bracką). Chór umieszczano nad kruchtą na filarach. Wyposażenie najczęściej było barokowe, a jeśli kościół pokrywano polichromią, to w późniejszym czasie (np. w Parciakach w latach pięćdziesiątych XX w.). Historycy sztuki i konserwatorzy zabytków określają ten styl malarstwa jako ludowy (mimo że czasem polichromię wykonywali uznani artyści, np. Józef Murgrabia w Jednorożcu w 1962 r. Przed kościołami stawiano drewniane, najczęściej czworo- lub ośmioboczne dzwonnice. M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 91; W. Łukaszewski, *Rys historyczny parafii w Parciakach...*, s. 109; M. Pokropek, *Budownictwo drewniane Kurpiów...*, s. 195–217.

¹²⁴ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 108–111.

¹²⁵ W. Kuczyński, *Nasze dziedzictwo*, Czarnia 2018, s. 41.

¹²⁶ M.W. Kmoch, *MAŁA OJCZYŻNA: Parafia pw. św. Antoniego w Olszewce*: <https://bit.ly/3CO6DfH> (dostęp 17 VII 2021 r.); W. Łukaszewski, *Rys historyczny parafii w Olszewce*, [w:] *Zapiski Ziemi Jednorożeckiej...*, s. 106; tenże, *Rys historyczny parafii w Parciakach*, [w:] tamże, s. 107–108.

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

5.3.1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków i ujęte w gminnej ewidencji zabytków

Na terenie gminy zachowały się obiekty zabytkowe – drewniane budynki mieszkalne z pierwszej połowy XX w., przykłady architektury ludowej typowej dla regionu północnego Mazowsza. Znajdziemy je w Jednorożcu, Lipie, Obórkach, Olszewce, Małowidzu, Ulatowie-Pogorzeli, Żelaznej Rządowej. Należy wspomnieć, że teren gminy Jednorożec – jako pograniczny między kurpiowską Puszczą Zieloną a obszarem o tradycjach drobnoszlacheckich – jest miejscem mieszania się kultur, stąd np. na domach w Ulatowie-Pogorzeli zdobienia charakterystyczne dla budownictwa kurpiowskiego, choć sama wieś ma przeszłość szlachecką. Niektóre z zachowanych domów zostały przebudowane, przez co straciły pierwotny charakter (Jednorożec, Olszewka, Parciaki). Te oryginalne jednak stanowią niejako dokument epoki i mogą być uważane za obiekty zabytkowe. Zostały wzniesione na planie prostokąta jako jednokondygnacyjne budynki z użytkowym poddaszem. Przykryto je dachami dwuspadowymi, pierwotnie krytymi dachówką lub strzechą. Podmurówkę często stanowi kamień polny, później uzupełniony zaprawą wapienno-cementową lub betonem, ściany zaś wzniesione są w konstrukcji zrębowej z łączeniem belek na jaskółczy ogon. Szczyty szalowane są deskami, które nierzadko układają się we wzory. Zdarza się też, że zachowała się dekoracja snycerska – obramienia otworów okiennych i naroży budynków. Rzadziej spotkamy oryginalną stolarkę okienną – okna ościeżnicowe lub stolarkę drzwiową np. w formie drzwi spągowych. Również w okresie powojennym czasem kontynuowano praktykę budowniczą sprzed wojny, co przejawia się w zachowanych kilku ciekawych przykładach architektury.

Wyróżniają się zabytki drewnianej architektury sakralnej (kościół w Olszewce z 1922 r. i w Parciakach – przeniesiony z Czarni w 1908 r., dzwonnica z 1929 r.¹²⁷ i dawna plebania w Jednorożcu z 1953 r.¹²⁸) oraz przydrożne obiekty sakralne (kapliczki, figury i krzyże). Warto wymienić też cmentarze wojenne z okresu I wojny światowej w Jednorożcu (jeden przy ul. Grzybowej, drugi w lesie niedaleko Obórek), Budach Rządowych i Parciakach¹²⁹, a także linię kolejową ze stacjami w Parciakach-Stacji i Olszewce oraz wieżę ciśnień w Parciakach-Stacji, zbudowaną w 1915 r. przez Niemców jako kolej wąskotorowa, następnie rozbudowaną jako kolej normalnotorowa. Uwagę zwracają: międzywojenne biuro tartaku w Parciakach-Stacji, murowane leśniczówki z lat dwudziestych XX w. w Budziskach i Przejmach mające cechy stylu dworkowego; tzw. sekretarzówka w Budziskach z 1938 r. również w

¹²⁷ M.W. Kmoch, *Na skraju Kurpiowszczyzny...*, s. 153–155.

¹²⁸ Tamże, s. 158–160.

¹²⁹ Taż, *Wielka Wojna we współczesnym krajobrazie gminy Jednorożec (pow. przasnyski)*, „Akademickie Zeszyty Naukowe PIAST”, 1 (2017), s. 13–23.

tym stylu; budynek szkoły podstawowej w Jednorożcu z drugiej połowy lat trzydziestych XX w. (przebudowany i rozbudowany); budynek tzw. starej gminy w Jednorożcu z 1929 r.; budynek szkoły w Połoni postawiony po 1951 r. z gankiem z podcieniami.

Zabytki z gminy Jednorożec wpisane do wojewódzkiego rejestru zabytków			
1.p.	Adres	Obiekt	Nr rej. zab.
1.	Budy Rządowe	cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej	A-569
2	Jednorożec	cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej	A-568
3.	Parciaki	drewniany kościół parafialny pw. św. Stanisława BM, bud. 1832 r., przeniesiony 1905–1909 r.	A-486
4.	Parciaki	drewniana dzwonnica, zbudowana w Czarni z kościołem, przeniesiona w latach 1905–1909	A-486
5.	Parciaki	cmentarz przy-parafialny z I wojny światowej	A-573

Poza rejestrem notujemy kilka obiektów, które z uwagi na posiadane wartości artystyczne, historyczne bądź też naukowe kwalifikują się do objęcia ochroną konserwatorską. Zaliczają się do nich: dzwonnica w Jednorożcu, drewniana plebania w Parciakach, leśniczówka „Rupin” w Budziskach oraz biuro tartaku w Parciakach-Stacji. Należy rozpatrzyć sensowność wnioskowania o objęcie ich ochroną prawną poprzez wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków, tym bardziej, że figurują już w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Cmentarz prawosławny z I wojny światowej w lesie między Jednorożcem a Obórkami nie był ujęty w poprzednim programie, ale ze względu na wartości historyczne jego włączenie do programu jest zasadne i dlatego został umieszczony w aktualnej GEZ.

Plebania w Jednorożcu z 1953 r., proponowana do wpisu do rejestru zabytków w poprzednim programie, wydaje się nie mieć tak wysokiej wartości, ponieważ była dotąd błędnie datowana na 1918 r. Dzwonnica w Olszewce z 1922 r. została w 2017 r. pokryta nowym szalunkiem na zewnątrz i wewnątrz, tak jak świątynia. Niemniej tkanka budowlana pozostała ta sama, stąd zasadnym wydaje się utrzymanie rekomendacji wpisania obiektu do rejestru zabytków. Oba obiekty z Olszewki są też ujęte

w wojewódzkiej ewidencji zabytków. Problemu nastęcza planowana przebudowa linii kolejowej Ostrołęka – Szczytno wraz z przebudową infrastruktury stacji kolejowych. W poprzednim programie była proponowana na wpisanie do rejestru wieży ciśnień z zespołu budynków kolejowych w Parciakach-Stacji. Właściciel – PKP Polskie Linie Kolejowe S.A. – w związku z umową na modernizację linii nr 35 Ostrołęka – Szczytno deklaruje realizację modernizacji linii nr 35 do 2023 r. W ramach inwestycji ma zostać przebudowana stacja Parciaki, więc obiekty tracą zabytkowy charakter.

Obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków (nierejestrowych) – obiekty nieruchome				
l.p.	miejscowość	adres	obiekt	województwa ewidencja zabytków
1	Budy Rządowe	nr 12	dom drewniany, I ćwierć XX w.	
2	Budy Rządowe	nr 16	dom drewniany, początek XX w.	
3	Budy Rządowe	nr 32	dom drewniany, okres międzywojenny	
4	Budziska	nr 1	murowana leśniczówka, 1928 r.	
5	Budziska	nr 2	drewniana leśniczówka „Rupin”, 1938 r.	tak
6	Jednoróżec	ul. Długa 8	dom drewniany, 1949 r.	
7	Jednoróżec	ul. Długa 88	dom drewniany, między 1945 a 1950 r.	
8	Jednoróżec	ul. Długa 128	dom drewniany, okres międzywojenny	
9	Jednoróżec	pl. św. Floriana 1 (dawna Kościelna 1)	dzwonnica, 1929 r.	tak
10	Jednoróżec	pl. św. Floriana 1 (dawna Kościelna 1)	drewniana plebania, 1953 r.	tak

11	Jednorozec	ul. Mazowiecka 4	dom drewniany, początek XX w.	
12	Jednorozec	ul. Odrodzenia	cmentarz parafialny rzymskokatolicki, 1889 r.	tak
13	Jednorozec	dz. nr 3093	cmentarz wojenny, 1915 r.	
14	Małowidz	nr 13, nr 14 (jeden budynek)	dom drewniany, przed 1915 r.	
15	Małowidz	nr 32	dom drewniany, I poł. XX w.	
16	Małowidz	nr 34	dom drewniany, po 1945 r.	
17	Małowidz	nr 36	dom drewniany, początek XX w.	
18	Obórki	nr 15	dom drewniany, ok. 1930 r.	
19	Olszewka		parafialny cmentarz rzymskokatolicki, po 1922 r.	tak
20	Olszewka	nr 21	dom drewniany, I ćwierć XX w.	
21	Olszewka	nr 58	dom drewniany, po 1945 r.	
22	Olszewka	nr 73	dom drewniany, początek XX w.	
23	Olszewka	nr 78	murowany budynek parafialny, 1937 r.	
24	Olszewka	nr 79	drewniany kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa, 1922 r.	tak
25	Olszewka	nr 79	drewniana dzwonnica, 1922 r.	tak
26	Olszewka	nr 85	dom drewniany, I ćwierć XX w.	
27	Parciaki		drewniana plebania, 1906 r.	tak

28	Parciaki		cmentarz parafialny rzymskokatolicki, 1909 r.	tak
29	Parciaki-Stacja		stacja kolejowa „Parciaki”, 1915 r. i później	tak
30	Parciaki-Stacja		wieża ciśnień, 1929 r.	tak
31	Parciaki-Stacja		budynek stacji kolejowej, 1917 r., po 1920 r. lub w 1940 r.	tak
32	Parciaki-Stacja		pompownia-warsztat, 1920 r.	tak
33	Parciaki-Stacja	nr 10	biuro tartaku, okres międzywojenny	
34	Połoń	nr 47	dom drewniany, początek XX w.	tak
35	Połoń	nr 53	dom drewniany, początek XX w.	tak
36	Przejmy	nr 1	murowana leśniczówka, ok. 1926 r.	
37	Ulatowo- Pogorzel	nr 5	dom drewniany, 1916 r.	
38	Żelazna Rządowa	nr 19	dom drewniany, koniec lat dwudziestych XX w.	
39	Żelazna Rządowa	nr 49	dom drewniany, 1920 r.	

5.3.2. Zabytki ruchome

Zabytki ruchome na terenie gminy Jednorozec związane są z religią katolicką. Zaliczają się do nich liczne kapliczki, figury i krzyże, które fundowane były przez miejscowych – osoby prywatne lub grupy mieszkańców i mieszkank. Są materialnym dowodem duchowości ludności tego regionu, świadectwem ich tożsamości, dokumentacją dziejów. Stawiane były na skrzyżowaniach dróg, na

granicach wsi i posesji, na prywatnych posesjach, na placach wiejskich, na polach itp. jako dziękczynienie i prośba. W większości przypadków opiekę nad wspomnianymi przydrożnymi obiektami sakralnymi sprawują mieszkańcy i mieszkanki.

Niestety nierzadko osoby prowadzące prace zabezpieczające nie mają fachowej wiedzy dotyczącej konserwacji obiektów zabytkowych. W konsekwencji nieumiejętnie prowadzone prace konserwatorskie prowadzić mogą do zatarcia zabytkowego charakteru obiektu lub jego bezpowrotnego uszkodzenia. Z tego powodu poniżej przedstawione obiekty wymagają zabezpieczenia i poddania ich konserwacji przez odpowiednio wykwalifikowane osoby.

Zabytki ruchome w postaci przydrożnych obiektów sakralnych nie wymagają umieszczenia w POnZ, jednak ich spis został opracowany dla celów inwentaryzacyjnych i jest dostępny w UG.

5.3.3. Zabytki archeologiczne

Zestawienie zostało wykonane na podstawie danych z WUOZ. Lokalizacje stanowisk zostały zaktualizowane na podstawie analizy map z Wydziału Geodezji, Kartografii, Katastru i Gospodarki Nieruchomościami Starostwa Powiatowego w Przasnyszu. Określono również poprzednio podawaną lokalizację.

Zestawienie stanowisk archeologicznych			
l.p.	miejsowość	nr obszaru/nr stanowiska na obszarze	określenie obiektu/kultura
1	Budy Rządowe	37-67/5	ślad osadnictwa (epoka brązu)
2	Budy Rządowe	37-67/6	osada (epoka brązu)
3	Budy Rządowe	37-67/7	osada (epoka kamienia), osada (epoka brązu?), cmentarzysko? (epoka brązu?)
4	Budy Rządowe	37-67/8	ślad osadnictwa (neolit – kultura ceramiki sznurowej, epoka brązu, średniowiecze)
5	Drażdżewo Nowe (lokalizacja według	38-67/13	osada (średniowiecze, późne średniowiecze)

	poprzedniej GEZ: Stegna)		
6	Drażdżewo Nowe (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Stegna)	38-67/14	śląd osadnictwa (średniowiecze, późne średniowiecze)
7	Drażdżewo Nowe (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Stegna)	38-67/15	śląd osadnictwa (średniowiecze, późne średniowiecze, nowożytność)
8	Drażdżewo Nowe (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Stegna)	38-67/16	osada (późne średniowiecze, nowożytność)
9	Jednorożec	37-67/2	osada (XIV–XVI w.)
10	Jednorożec	38-67/17	smolarnia? (XV–XVII w.)
11	Kobylaki- Czarzaste	38-66/15	śląd osadnictwa (XIII w.), osada (XIV?, XV–XVI w.)
12	Kobylaki- Korysze (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Kobylaki-Wólka)	38-66/24	osada (XVI–XVII w.)
13	Kobylaki- Korysze (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Kobylaki-Wólka)	38-66/25	śląd osadnictwa (epoka kamienia), osada (XV–XVII w.)
14	Kobylaki-Wólka	38-66/13	śląd osadnictwa (starożytność), osada (XVI–XVII w.)
15	Kobylaki-Wólka	38-66/14	osada (XVI–XVII w.)
16	Lipa	38-66/12	osada (XVI–XVII w.)

17	Małowidz	36-66/8	ślad osadnictwa (starożytność, XIV–XV w.)
18	Małowidz	36-66/9	osada (XIV–XV w.)
19	Małowidz	36-66/13	osada (XIV–XV w.)
20	Małowidz	37-66/13	osada (kultura ceramiki sznurowej – neolit), ślad osadnictwa (kultura trzciniecka – wczesna epoka brązu), osada (wczesne średniowiecze, XVI–XVII w.)
21	Małowidz	37-66/14	osada (XIV–XV w., XV–XVII w.)
22	Małowidz	37-66/15	osada (kultura trzciniecka – wczesna epoka brązu, XV–XVI w.)
23	Nakieł	37-67/9	ślad osadnictwa (epoka kamienia)
24	Nakieł (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Murowanka)	37-67/10	ślad osadnictwa (epoka kamienia)
25	Nakieł (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Murowanka)	37-67/11	cmentarzysko (nieokreślona)
26	Nakieł (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Murowanka)	37-67/12	ślad osadnictwa (epoka brązu)
27	Obórki	38-66/6	ślad osadnictwa (XII–XIII w.), osada (XV–XVI w.)
28	Obórki	38-66/7	osada (wczesne średniowiecze, XVI–XVII w.)
29	Olszewka	36-66/1	osada (epoka brązu, XIV–XV w.), ślad osadnictwa (wczesne średniowiecze?)
30	Olszewka	36-66/2	ślad osadnictwa (starożytność, średniowiecze)
31	Olszewka	36-66/3	cmentarzysko (okres wpływów rzymskich), ślad osadnictwa (XIV–XV w.)

32	Olszewka	36-66/4	osada (epoka brązu)
33	Olszewka	36-66/5	osada (XIV–XV w.)
34	Połóż	36-66/6	osada (XIV–XV w.)
35	Połóż	36-66/7	śląd osadnictwa (epoka brązu), osada XIV–XV w.)
36	Połóż	36-66/10	osada (XIV–XV w.)
37	Połóż	36-66/11	osada (XIV–XV w.)
38	Połóż	36-66/14	osada (XIV–XV w.)
39	Stegna	37-67/3	osada (XV–XVI w.)
40	Stegna	37-67/4	śląd osadnictwa (starożytność)
41	Stegna	38-67/10	śląd osadnictwa (późne średniowiecze, nowożytność)
42	Stegna	38-67/12	śląd osadnictwa (wczesne średniowiecze), osada (średniowiecze, późne średniowiecze, nowożytność)
43	Ulatowo- Dąbrówka	37-66/1	nieokreślona (kultura trzciniecka – wczesna epoka brązu)
44	Ulatowo- Dąbrówka	37-66/17	osada (XII–XIII w., XV–XVII w.)
45	Ulatowo- Dąbrówka	37-66/18	osada (XII–XIII w., XV w.)
46	Ulatowo- Pogorzel	37-66/2	osada (XV–XVI w.)
47	Ulatowo- Pogorzel	37-66/3	osada (XVI–XVII w.)
48	Ulatowo- Pogorzel	37-66/4	śląd osadnictwa (mezolit?), osada (XVI–XVII w.)
49	Ulatowo- Pogorzel	37-66/5	śląd osadnictwa (starożytność, epoka kamienia, epoka brązu), osada (XV–XVI w.)

50	Ulatowo-Pogorzel	37-66/6	ślad osadnictwa (epoka kamienia, epoka brązu), osada (XV–XVII w.)
51	Ulatowo-Pogorzel	37-66/7	ślad osadnictwa (epoka kamienia, epoka brązu), osada (XVI–XVII w.)
52	Ulatowo-Pogorzel	37-66/12	osada (XV–XVII w.)
53	Ulatowo-Słabogóra	37-66/8	osada (XV–XVI w.)
54	Ulatowo-Słabogóra	37-66/9	osada (XVI–XVII w.)
55	Ulatowo-Słabogóra	37-66/10	osada (XVI–XVII w.)
56	Ulatowo-Słabogóra	37-66/11	osada (XV–XVI w.)
57	Ulatowo-Słabogóra	37-66/16	ślad osadnictwa (epoka brązu), osada (kultura trzciniecka – wczesna epoka brązu, XVI–XVII w.)
58	Żelazna Rządowa (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Żelazna Prywatna)	35-67/1	osada (okres halszacki/okres lateński), osada (wczesne średniowiecze), ślad osadnictwa (średniowiecze)
59	Żelazna Rządowa (lokalizacja według poprzedniej GEZ: Żelazna Prywatna)	35-67/2	ślad osadnictwa (epoka kamienia)

5.3.4. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla gminy

Zabytki, które ze względu na ponadregionalną wartość historyczną i naukową mają największe znaczenie dla gminy			
1.p.	Adres	Obiekt	Nr rej. zab.
1.	Budy Rządowe	cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej	A-569
2.	Budziska	leśniczówka „Rupin”, 1938 r.	
3.	Budziska	murowana leśniczówka, 1928 r.	
4.	Jednoróżec	cmentarz wojenny żołnierzy niemieckich i rosyjskich z I wojny światowej	A-568
5.	Jednoróżec	leśny cmentarz wojenny (prawosławny) z I wojny światowej	
6.	Jednoróżec	drewniana dzwonnica, 1929 r.	
7.	Jednoróżec	drewniana plebania, 1953 r.	
8.	Olszewka	drewniany kościół parafialny pw. św. Najświętszego Serca Pana Jezusa z wyposażeniem, 1922 r.	
9.	Olszewka	drewniana dzwonnica, 1922 r.	
10.	Parciaki	drewniany kościół parafialny pw. św. Stanisława BM z wyposażeniem nawet z końca XVIII w., bud. 1832 r., przeniesiony 1905–1909 r.	A-486
11.	Parciaki	drewniana dzwonnica, bud. z kościołem w Czarni, przeniesiona 1905–1909 r.	A-486
12.	Parciaki	cmentarz przyparafialny z okresu I wojny światowej	A-573
13.	Parciaki	drewniana plebania, 1906 r.	
14.	Parciaki-Stacja	wieża ciśnień, 1929 r.	
15.	Parciaki-Stacja	biuro tartaku, okres międzywojenny	
16.	Przejmy	murowana leśniczówka, ok. 1926 r.	

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego gminy. Analiza szans i zagrożeń

6.1. Ocena stanu zachowania

Stan zachowania zabytków nieruchomych w gminie Jednorożec można ocenić jako dobry. Większość domów drewnianych, bo te stanowią największy odsetek zabytków wprowadzonych do gminnej ewidencji zabytków, jest stale użytkowana i znajduje się w dobrym stanie technicznym. Zachowany i czytelny jest także układ urbanistyczny większości wsi z terenu gminy (ulicówka, wielodrożnica). W dobrym stanie są przykłady architektury dworskiej – murowane leśniczówki w Przejmach i Budziskach, ponieważ stanowią siedziby leśnictw (Przejmy w Nadleśnictwie Przasnysz) lub nadleśnictw (Parciaki z siedzibą w Budziskach).

Cmentarze pierwszowojenne w Budach Rządowych i Jednorożcu są odpowiednio zabezpieczone i systematycznie pielęgnowane. Najgorsza jest sytuacja cmentarza w Parciakach. Stanowi część cmentarza parafialnego. Przynoszone są tu stare wieńce i znicze z grobów na parafialnej nekropolii, choć niewykluczone, że w taki sposób zyskują drugie życie, kiedy są wykorzystane na cmentarzu wojennym jako świadectwo szacunku i pamięci. Niestety zarastanie cmentarza wojennego samosiejkami krzewów, krzewinek oraz wystawienie na działanie słońca z powodu braku wysokich drzew determinuje niszczenie płyt, które, choć powstały z tego samego materiału i w tym samym czasie, co np. w Budach Rządowych, są w dużo gorszym stanie. Brak też wyraźnej granicy pomiędzy cmentarzem parafialnym i pierwszowojennym, który z daleka wydaje się niezagospodarowanym nieużytkiem. Cmentarz w lesie między Jednorożcem a Obórkami (prawosławny) nie jest w ogóle zabezpieczony. Wyznacza go jedynie naturalna granica w postaci śladów okopów i drzew, a centrum drewniany krzyż.

W najgorszym stanie znajduje się nieliczna grupa obiektów niezamieszkałych i nieużytkowanych. Należą do nich drewniane chałupy wiejskie oraz kilka budynków o dużej wartości historycznej i naukowej (wieża ciśnień na stacji kolejowej, stacja kolejowa i biuro tartaku w Parciakach-Stacji oraz plebania w Jednorożcu). W przypadku dwóch ostatnich brak ogrzewania oraz bieżących remontów przyczynia się do ich sukcesywnej degradacji (zagrzybienie i podatność na insekty).

W wyniku postępu techniki, intensyfikacji działalności przemysłowej, gospodarczej oraz rolniczej rośnie stopień zagrożenia zniszczeniem substancji zabytkowej archeologicznego dziedzictwa kulturowego. Najczęściej stanowiska te są niszczone w wyniku orki na polach. Część terytorium gminy jest nieprzebadana – badania archeologiczne powinny być przeprowadzone m.in. w Parciakach i

Dynaku. W opracowaniu pozostają tereny wsi Drążdzewo Nowe nad rzeką Orzyc, stąd niemożliwe było wprowadzenie informacji o ewentualnych zabytkach archeologicznych z tego obszaru do programu. Należy też pamiętać, że zasięg stanowisk archeologicznych wyznaczony na podstawie badań powierzchniowych i naniesiony na mapy dostępne w WUOZ oraz w gminnej ewidencji zabytków jest orientacyjny. Może nie odpowiadać dokładnie zasięgowi występowania pozostałości osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego i nowożytnego pod ziemią. Nawet jeśli odnaleziono i przekazano do muzeów (Muzeum Historyczne w Przasnyszu, Muzeum Kultury Kurpiowskiej w Ostrołęce, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie) artefakty odnalezione na wyznaczonych stanowiskach archeologicznych¹³⁰, nadal mogą się tam znajdować pozostałości ludzkiego osadnictwa. Najlepiej zachowane są stanowiska zlokalizowane na nieużytkach, terenach niezabudowanych oraz terenach zalesionych. Zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych są nowe inwestycje, głęboka orka, jak również działalność tzw. „poszukiwaczy skarbów” z wykrywaczami metali. Trudno ocenić skalę ostatniego zjawiska na omawianym terenie. Zagrożeniem dla dziedzictwa archeologicznego jest też rozwój turystyki nad rzekami i w obszarach leśnych (te tereny są także eksploatowane przez „poszukiwaczy skarbów”). Tereny obecnie atrakcyjne pod względem rekreacyjnym w pradziejach i wczesnych średniowieczu nierzadko były siedliskami ludzkimi.

Jeśli chodzi o zabytki ruchome, to w dobrym stanie są elementy wyposażenia świątyń w Olszewce i Parciakach. Obiekty małej architektury sakralnej (kapliczki, krzyże, figury przydrożne) podlegają bieżącym pracom konserwatorskim i kompleksowym remontom najczęściej podejmowanym przez lokalną społeczność, choć nie zawsze zgodnie z wytycznymi konserwatorskimi. Jest to spowodowane m.in. brakiem środków, niedostateczną wiedzą oraz użyciem materiałów nieprzystających do oryginalnej tkanki zabytku.

Oceniając stan zachowania dziedzictwa na terenie gminy Jednorożec, należy uwzględnić nie tylko zabytki ruchome i nieruchome oraz stanowiska archeologiczne, ale też inne składowe dziedzictwa kulturowego. Nie można bowiem mówić o zabytkach w gminnej ewidencji zabytków oraz w wojewódzkim rejestrze zabytków bez osadzenia ich w kulturowej przestrzeni. Jednak, ze względu na to, że nie są one przedmiotem programu, zostały jedynie zasygnalizowane.

Najważniejszym dokumentem samorządu gminnego ws. dziedzictwa kulturowego jest Program Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jednorożec oraz Gmina Ewidencja Zabytków. Pierwszy – w poprzedniej wersji – opracowano na lata 2015–2018 r. Informacje na temat dziedzictwa kulturowego

¹³⁰ *Zabytki archeologiczne Ziemi Przasnyskiej. Katalog*, red. W. Borkowski, Przasnysz 2018, s. 85–247.

materialnego i niematerialnego gminy Jednorożec można znaleźć w innych dokumentach samorządu terytorialnego¹³¹.

Biorąc pod uwagę wszystkie te problemy, na podstawie nowego programu opracowanego dla gminy Jednorożec na lata 2022–2025, oceniając stan zachowania dziedzictwa na terenie gminy Jednorożec, jako czynniki determinujące wskazano jego mocne i słabe strony. Uwzględniono nie tylko zabytki ruchome i nieruchome oraz stanowiska archeologiczne, na których skupia się program, ale też inne składowe dziedzictwa kulturowego. Zadania realizowane wokół zabytków powinny się łączyć i wpisywać w szersze działania związane z dziedzictwem kulturowym gminy.

Dziedzictwo kulturowe gminy Jednorożec	
Mocne strony	Słabe strony
duża liczba drewnianych chat wiejskich, nierzadko o cechach charakterystycznych dla budownictwa kurpiowskiego	substancja zabytkowa wymaga prac konserwatorskich lub remontowych, a te nie zawsze prowadzone są zgodnie z wymogami dla obiektów zabytkowych; brak użytkowników (mieszkańców) prowadzący do niszczenia domów; zanik wrażliwości na regionalne wartości zabytkowe w budownictwie prywatnym i publicznym; niewystarczająca świadomość społeczna o konieczności należytego dbania o zabytki; znikoma edukacja na temat ochrony dziedzictwa kulturowego
dobry stan zabytkowych świątyń kurpiowskich w Parciakach i Olszewce	

¹³¹ Są to: Studium kierunków i uwarunkowań zagospodarowania przestrzennego gminy Jednorożec przyjęte uchwałą nr XXXIV/189/2017 Rady Gminy Jednorożec z dnia 8 grudnia 2017 r.; Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Jednorożec dla zespołu wsi Jednorożec – Stegna i część wsi Ulatowo-Pogorzel został przyjęty Uchwałą Nr XXXVIII/188/2010 Rady Gminy Jednorożec z dnia 5 marca 2010 r.; Strategia Rozwoju Gminy Jednorożec na lata 2016–2025 przyjęta Uchwałą Rady Gminy Jednorożec Nr XVIII/104/2016 z dnia 22 kwietnia 2016 r. oraz Plany Odnowy Miejscowości (Małowidz – zatwierdzony Uchwałą Nr XXVI/130/09 Rady Gminy Jednorożec z dnia 26 marca 2009 r.; Lipa – zatwierdzony Uchwałą Nr XLVIII/227/2010 Rady Gminy Jednorożec z dnia 10 listopada 2010 r., zmieniony Uchwałą Nr XI/40/2011 Rady Gminy Jednorożec z dnia 21 czerwca 2011 r.; Połoń – zatwierdzony Uchwałą Nr XXVII/137/2012 Rady Gminy Jednorożec z dnia 27 listopada 2012 r.).

cmentarze z okresu I wojny światowej wpisane do wojewódzkiego rejestru zabytków (Jednoróżec, Budy Rządowe, Parciaki), w tym największy na Mazowszu zlokalizowany w Jednoróżcu	cmentarz w Parciakach jest w bardzo złym stanie; znajduje się tuż przy parafialnym i należy do parafii – brak możliwości działania samorządu
cmentarze pierwszowojenne zlokalizowane w lasach (między Jednoróżcem a Szlą niedaleko Przejm i Obórek)	obiekty niefunkcjonujące dotąd w gminnej ewidencji zabytków, słabo rozpoznane i widoczne w leśnej przestrzeni
linia kolejowa Ostrołęka–Szczytno biegnąca przez gminę (stacje w Olszewce i Parciakach), infrastruktura kolejowa	zły stan techniczny budynków kolejowych w Olszewce i Parciakach oraz wieży ciśnień w Parciakach; trwająca przebudowa linii kolejowej
liczne kapliczki, figury i krzyże przydrożne	przebudowy i remonty realizowane przez mieszkańców albo UG bez znajomości wytycznych konserwatorskich
liczne ślady osadnictwa ludzkiego w dolinie Orzyca	brak świadomości istnienia stanowisk archeologicznych; prace rolne
walory krajobrazowe doliny Orzyca, obszary NATURA 2000 na terenie gminy (np. Dolina Omulwi i Płodownicy), czyste powietrze (obszar Zielonych Płuc Polski), liczne pomniki przyrody	brak infrastruktury turystycznej i systemu informującego o dziedzictwie gminy
zachowana drewniana zabudowa kurpiowska; artefakty związane z życiem codziennym, stroje, elementy wyposażenia domów przechowywane przez mieszkańców, w izbie pamięci Adama Chętnika w szkole podstawowej jego imienia w Jednoróżcu, w Zespole Szkół Powiatowych w Jednoróżcu	brak skansenu, muzeum lub innej placówki, której działania skupiałyby się na dziedzictwie kulturowym regionu
jednoróżeczka odmiana stroju kurpiowskiego	brak świadomości UG i mieszkańców o cechach charakterystycznych stroju z Jednoróżca; używanie przez większość zespołów regionalnych strojów według wzorca z

	centralnej Kurpiowszczyzny lub z haftami z Kurpi Białych
gmina położona niedaleko wielowiekowej granicy (dziś granica województw mazowieckiego i warmińsko-mazurskiego)	brak szerokiej i zróżnicowanej bazy noclegowej i gastronomicznej umożliwiającej komfortowe zatrzymanie się turystów w drodze z Warszawy na Mazury i z powrotem
zróżnicowane dziedzictwo gminy: pogranicze regionu kurpiowskiego oraz terenów o tradycjach drobnoszlacheckich	brak przemyślanej koncepcji promocji gminy; nierozpoznane dziedzictwo drobnoszlacheckie; brak świadomości UG i mieszkańców o tych tradycjach
miejsca pamięci w postaci tablic, pomników, mogił	nie wszystkie miejsca funkcjonują w społecznej świadomości z powodu braku tablic informacyjnych oraz edukacji w tym kierunku
działalność 4 zespołów regionalnych kultywujących tradycje kurpiowskie	brak kontynuaterek i kontynuatorów tradycji starszych zespołów; niski procent zaangażowania młodzieży w działalność zespołów
opracowane szlaki i trasy turystyczne na terenie gminy Jednoróżec, naniesione na materiały promocyjne, widoczne w przestrzeni na tablicach informacyjnych urzędu i na ścianach budynku UG oraz Zespołu Szkół Powiatowych w Jednoróźcu	błędy merytoryczne w opracowanych trasach szlaków; brak informacji na stronie www UG; brak infrastruktury w przestrzeni gminy
szlak rowerowy „100za100”, upamiętniający odzyskanie niepodległości przez Polskę, wytyczony przez Fundację „Bez Hamulców”, Starostwo Powiatowe w Przasnyszu i Nadleśnictwo Przasnysz m.in. na terenie gminy Jednoróżec (Lipa, Jednoróżec, Kobylaki-Wólka, Kobylaki-Korysze) i oznaczony w terenie	niski poziom świadomości istnienia szlaku mimo oznaczeń

bliskość Przasnysza, Ostrołęki i Warszawy, gdzie funkcjonują muzea i placówki badawcze	niski poziom świadomości istnienia placówek i oferowanej przez nie pomocy
pozytywna rola niektórych parafii i NGO's w dziedzinie ochrony zabytków gminnych	nie wszystkie parafie dbają o miejscowe zabytki; brak świadomości mieszkańców o działaniach prowadzonych przez NGO's; brak środków finansowych dla działalności NGO's
działalność naukowa i popularnonaukowa lokalnych badaczy i badaczek, polegająca m.in. na zbieraniu informacji na temat elementów dziedzictwa kulturowego gminy i powiatu	niski poziom świadomości pracowników UG o możliwość konsultacji z badaczami
funkcjonowanie w Przasnyszu Rady Dziedzictwa Regionalnego	brak świadomości istnienia takiego organu w gminie; brak współpracy z samorządami gminnymi w powiecie

6.2. Analiza szans i zagrożeń

Analiza szans i zagrożeń dla dziedzictwa kulturowego gminy Jednoróżec dotyczyć będzie głównie zabytków objętych gminną ewidencją zabytków oraz wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków (ruchomych, nieruchomych i stanowisk archeologicznych), ale też innych składników dziedzictwa kulturowego gminy Jednoróżec.

Szanse i zagrożenia można podzielić na następujące obszary:

Obszar I. Funkcjonowanie samorządu w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Obszar II. Stan zachowania zabytków nieruchomych, w tym stanowisk archeologicznych.

Obszar III. Obecność zabytków w dokumentach planistycznych i strategicznych gminy, powiatu, województwa.

Obszar IV. Wizerunek dziedzictwa gminy i jego wykorzystanie społeczne oraz turystyczne.

Obszar V. Finansowanie prac i działań związanych z zabytkami.

Obszar I

Funkcjonowanie samorządu w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

Szanse	Zagrożenia
stała współpraca z samorządem powiatowym i MWKZ	brak wypracowanego modelu współpracy z samorządem powiatowym i MWKZ
systematyczne realizowanie zadań w zakresie ochrony zabytków	brak wyodrębnionej komórki ds. ochrony zabytków w ramach urzędu;
aktualna gminna ewidencja zabytków	brak strategicznej wizji dot. zarządzania dziedzictwem gminy
rozpoznanie możliwości i konieczności tworzenia wniosków o wpis do rejestru zabytków; rozpoznanie możliwości zabezpieczenia i adaptacja dziedzictwa kulturowego znajdującego się w rękach prywatnych	konflikty na linii właściciel obiektu zabytkowego–służby konserwatorskie i gmina

Obszar II	
Stan zachowania zabytków nieruchomych i stanowisk archeologicznych	
Szanse	Zagrożenia
stosunkowa duża liczba zachowanych obiektów nieruchomych, przede wszystkim drewnianej architektury mieszkalnej	potencjalnie duże zagrożenie samowolami budowlanymi umniejszającymi wartość zabytkową; działania inwestycyjne niedostosowane do charakteru zabytkowej zabudowy
nowe nieodkryte stanowiska archeologiczne (m.in. w dolinie Orzyca)	nielegalne poszukiwania archeologiczne; potencjalnie duża liczba zniszczeń stanowisk archeologicznych w wyniku orki; prace ziemne i budowlane w obrębie stanowisk archeologicznych bez wyprzedzających badań wykopaliskowych lub nadzoru archeologicznego

stosunkowo dobry stan techniczny obiektów zabytkowych	brak środków finansowych na remonty w skali samorządu terytorialnego, które mogłyby być dedykowane na zabytki
---	---

Obszar III	
Obecność zabytków w dokumentach planistycznych i strategicznych	
Szanse	Zagrożenia
uwzględnianie ochrony zabytków w nowych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego oraz w studium uwarunkowań i zagospodarowania przestrzennego gminy	częściowy brak planów (dla poszczególnych wsi);
strategie rozwoju i inwestycji uwzględniające elementy dziedzictwa	brak mechanizmów efektywnego wdrażania strategii, planów, programów itp.
opracowanie planu kontroli stanu utrzymania i sposobu użytkowania obiektów zabytkowych znajdujących się w zasobach gminy	niewystarczająca ilość przepisów regulujących działania przy obiektach zabytkowych niewpisanych do rejestru zabytków

Obszar IV	
Wizerunek dziedzictwa gminy i jego wykorzystanie społeczne oraz turystyczne	
Szanse	Zagrożenia
liczne zabytki materialne jako podstawa potencjału turystycznego gminy	niekontrolowana akcja inwestycyjna: remonty i modernizacje budynków niewłaściwie przeprowadzone pod względem konserwatorskim
możliwość wykorzystania turystycznego cmentarzy pierwszowojennych na terenie gminy	brak tytułu własności do cmentarza pierwszowojennego w Parciakach; uzależnienie organizacji wydarzeń związanych z tymi miejscami od środków zewnętrznych

obecność cmentarzy pierwszowojennych w gminie na Szlaku Frontu Wschodniego I Wojny Światowej	degradacja spowodowana zbyt częstym odwiedzaniem miejsc nie zawsze przez osoby szanujące dziedzictwo kulturowe, w tym cmentarze armii zaborczych
możliwość organizacji zwiedzania świątyn kurpiowskich w Parciakach i Olszewce, koncertów muzycznych itp.	
promocja gminy oparta na walorach krajobrazowych i czystym środowisku (blisko 50% powierzchni stanowią lasy)	postępujące zanieczyszczenie środowiska naturalnego
wykorzystanie istniejących w opracowaniu szlaków turystycznych, ich „ożywienie”	
rosnące zapotrzebowanie na turystykę, zwłaszcza rowerową, rozwój nowych szlaków turystycznych	
przebudowa linii kolejowej Szczytno–Ostrołęka	zanik zabytkowej infrastruktury kolejowej
możliwość przejęcia zabytkowych obiektów i adoptowanie ich do różnych funkcji (np. wieża ciśnień w Parciakach – minimuzeum kolejnictwa lub linii kolejowej Szczytno– Ostrołęka)	brak środków na inwestycję; małe zainteresowanie obiektem
istniejące opracowanie dziedzictwa kulturowego w postaci przydrożnych obiektów sakralnych oraz oparcie jednego z wątków promocyjnych gminy na tym temacie	postępująca dekapitalizacja zasobu zabytkowego w postaci krzyży, kapliczek i figur przydrożnych na terenie gminy; przebudowy i remonty zmniejszające ich historyczną wartość
potencjał różnorodności dziedzictwa w tworzeniu nowych produktów turystycznych	wybiórczość w prezentacji dziedzictwa, np. skupienie się tylko na kulturze kurpiowskiej
możliwość promowania gminy jako miejsca czystego ekologicznie	postępujące zanieczyszczenie środowiska

współpraca z mieszkańcami, organizacjami pozarządowymi i społecznikami w zakresie ochrony dziedzictwa	niedostatek kapitału ludzkiego i społecznego; niekorzystne trendy demograficzne
współpraca z jednostkami badawczymi, kulturalnymi w regionie; wsparcie ze strony historyków, etnografów, regionalistów, społecznych autorytetów	
inicjatywy edukacyjne dla mieszkańców gminy na temat wartości kulturowej zabytków, których są właścicielami oraz propagowanie pozytywnych rozwiązań zgodnych z zasadami sztuki konserwatorskiej	niski poziom świadomości społecznej odnośnie walorów obiektów zabytkowych i ich znaczenia dla rozwoju gminy
zwiększenie ilości plenerowych imprez lokalnych o charakterze historycznym jako element promocji i budowanie więzi lokalnych	
współpraca sąsiednich gmin poprzez wspólne inwestycje turystyczne – wyznaczenie i obudowanie infrastrukturą tras turystycznych i szlaków z uwzględnieniem obiektów zabytkowych	
rozwój działalności gospodarczej o charakterze turystycznym na bazie dziedzictwa kulturowego	niska świadomość wartości działalności gospodarczej opartej o dziedzictwo kulturowe; niskie przychody z takiej działalności

Obszar V

Finansowanie prac i działań związanych z zabytkami

Szanse	Zagrożenia
---------------	-------------------

podejmowanie starań i tworzenie dokumentacji niezbędnej do pozyskiwania środków zewnętrznych na prace konserwatorsko-remontowe	
duża dostępność funduszy zewnętrznych, choć o niewielkich środkach	brak środków w budżecie samorządu gminy, powiatu i województwa; kryzys gospodarczy i spadek poziomu inwestycji w kraju i gminie
	brak środków w budżecie MWKZ
wsparcie finansowe w perspektywie finansowej UE na lata 2021–2027 na działania związane z ochroną dziedzictwa kulturowego gminy, w szczególności przez konserwację zabytków ruchomych, restaurację i adaptację obiektów dziedzictwa kulturowego i naturalnego, wsparcie instytucji kultury, odnowę wsi	konieczność prefinansowania projektów unijnych – brak środków w budżetach jednostek samorządu terytorialnego; skomplikowane procedury w ubieganiu się o środki zewnętrzne skutkujące stosunkowo niewielkim wykorzystaniem pieniędzy z UE zwłaszcza przez osoby prywatne
	brak działań w zakresie wykorzystania potencjału ekonomicznego zabytków, doraźność inwestycji zależna od dostępności środków zewnętrznych
	spiętrzenie wydatków związane ze złym stanem obiektów zabytkowych zagrożonych destrukcją
	szukanie oszczędności za pomocą obniżania w pierwszej kolejności wydatków na dziedzictwo, ograniczenia finansowe na realizację kluczowych inwestycji
fundusze pomocowe	niedostatek środków publicznych na rewitalizację
udział środków osób prywatnych w pracach związanych z ochroną zabytków	brak realnych zachęt dla prywatnych inwestycji na zabytki

7. Założenia programowe programu opieki nad zabytkami

7.1. Określenie celów Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jednorzec na lata 2022–2025

Z art. 87 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wynikają następujące cele programu opieki nad zabytkami:

- a) konsekwentne i planowe realizowanie zadań kompetencyjnych samorządu dotyczących opieki nad zabytkami jako potwierdzenie uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego (...);*
- b) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;*
- c) wyeksponowanie zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;*
- d) zintegrowanie ochrony dziedzictwa kulturowego, przyrodniczego i krajobrazu oraz przyjęcie odpowiednich zasad zagospodarowania przestrzeni;*
- e) wykreowanie wizerunku miasta i tożsamości mieszkańców, wspieranie aktywności lokalnej mającej na celu poszanowanie dziedzictwa kulturowego; zwiększenie atrakcyjności zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych;*
- g) uregulowanie stanu formalno-prawnego obiektów i obszarów zabytkowych;*
- h) wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;*
- i) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;*
- j) tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;*
- k) powszechna edukacja w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego;*
- l) przygotowanie właścicieli i dysponentów obiektów zabytkowych do wykorzystania w opiece nad zabytkami funduszy strukturalnych Unii Europejskiej;*
- m) włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju.*

7.2. Priorytety

Wskazanie priorytetów w działaniu samorządu w ramach dziedzictwa kulturowego gminy Jednorzec dotyczy głównie zabytków objętych gminną ewidencją zabytków oraz wpisanych do wojewódzkiego

rejestr zabytków (ruchomych, nieruchomych i stanowisk archeologicznych), ale też innych składników dziedzictwa kulturowego omawianego terenu. Priorytety te wynikają z diagnozy stanu dziedzictwa kulturowego i są sformułowane w perspektywie wieloletniej.

W oparciu o ustawowe cele programu opieki nad zabytkami możliwości i perspektywy rozwoju zasobów dziedzictwa kulturowego gminy Jednorożec w ramach Programu Opieki nad Zabytkami gminy Jednorożec 2022–2025 sformułowano następujące priorytety:

Priorytet I. Konsekwentne i planowe realizowanie zadań kompetencyjnych gminy dotyczących opieki nad zabytkami jako potwierdzenie uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy;

Priorytet II. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i trwała poprawa stanu ich zachowania;

Priorytet III. Uwzględnienie ochrony zabytków, krajobrazu kulturowego oraz dziedzictwa archeologicznego w dokumentach planistycznych i strategicznych gminy;

Priorytet IV. Kreowanie atrakcyjnego wizerunku gminy oraz budowanie tożsamości, podnoszenie atrakcyjności gminy poprzez udostępnienie zabytków dla potrzeb społecznych i turystycznych;

Priorytet V. Powszechna edukacja w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców i mieszkank gminy;

Priorytet VI. Promocja zasobów dziedzictwa kulturowego gminy pod kątem rozwoju ruchu turystycznego (turystyka weekendowa);

Priorytet VII. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

Priorytet VIII. Wykorzystanie funduszy krajowych i funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w działaniach samorządu zmierzających w zakresie opieki nad zabytkami i ochrony zabytków.

Określone przez program priorytety są rozwinięciem celów programu. W ramach każdego priorytetu wyznaczone zostały poszczególne działania.

Priorytet I

Konsekwentne i planowe realizowanie zadań kompetencyjnych gminy dotyczących opieki nad zabytkami jako potwierdzenie uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Przyjęcie przez RG Programu Ochrony Zabytków dla gminy Jednoróżec na lata 2022–2025	UG, RG, mieszkańcy, MWKZ
2.	Wydanie przez wójta zarządzenia w sprawie przyjęcia zaktualizowanej gminnej ewidencji zabytków	UG
3.	Bieżąca aktualizacja kart adresowych gminnej ewidencji zabytków	UG, MWKZ
4.	Sukcesywna weryfikacja obiektów zabytkowych ujętych w gminnej ewidencji zabytków	UG, MWKZ
5.	Uzupełnianie gminnej ewidencji zabytków w przypadku nowych obiektów, które dotychczas nie zostały rozpoznane	UG, MWKZ
6.	Wykreślanie z gminnej ewidencji zabytków obiektów, które zostały rozebrane, zniszczone lub w wyniku przeprowadzonych prac modernizacyjnych lub robót budowlanych utraciły walory zabytkowe	UG, MWKZ
7.	Opracowanie i coroczna aktualizacja planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych na podstawie otrzymanych aktualizacji od właścicieli lub zarządców obiektów zabytkowych	UG, RG, właściciele i zarządcy obiektów, MWKZ
8.	Oznakowanie obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków znakiem informacyjnym przekazany przez samorząd powiatu (znak Konwencji Haskiej)	UG, starostwo
9.	Okresowa kontrola (nie rzadziej niż raz na 2 lata) właściwego oznakowania zabytków wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków znakiem informacyjnym przekazany przez samorząd Powiatu (znak Konwencji Haskiej)	UG, starostwo
10.	Wyznaczenie terenów, dla których niezbędne jest opracowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, istotnych dla ochrony dziedzictwa kulturowego	UG

11.	Systematyczne uzupełnianie gminnej ewidencji zabytków o obiekty przewidziane do ochrony ustaleniami miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego i przekazywanie tych wykazów do Starostwa Powiatowego oraz WKZ	UG, MWKZ, starostwo
12.	Wystąpienie z wnioskami o wpis do rejestru zabytków wartościowych pod względem historycznym i artystycznym obiektów na terenie gminy: • wniosek o wpis do wojewódzkiego rejestru zabytków dzwonnicy w Jednorożcu, kościoła i dzwonnicy w Olszewce, plebanii w Parciakach, leśniczówki „Rupin” w Budziskach oraz biura tartaku w Parciakach-Stacji oraz wieży ciśnień z zespołu budynków kolejowych w Parciakach-Stacji	UG, MWKZ, parafie
13.	Objęcie ochroną cennych obiektów przyrodniczych	UG, MWKZ, WKP
14.	Aktualizacja informacji o obiektach zabytkowych w ewidencji gruntów i budynków	UG, starostwo
15.	Coroczne zabezpieczenie w budżecie gminy środków finansowych na realizację zadań własnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami	UG, RG
16.	Stała współpraca samorządu z Delegaturą WUOZ w Ostrołęce	UG, WUOZ, starostwo
17.	Współpraca z policją i strażą pożarną w sprawie niszczenia, kradzieży i zagrożenia m.in. pożarowego w zakresie dziedzictwa kulturowego	UG, policja, OSP
18.	Współpraca z Powiatowym Inspektorem Nadzoru Budowlanego w zakresie ochrony zabytków zagrożonych katastrofą budowlaną	UG
19.	Udostępnianie strony internetowej i mediów społecznościowych UG dla potrzeb działań związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego	UG
20.	Systematyczne podnoszenie kwalifikacji pracowników i pracowników samorządowych związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego	UG

21.	Uczestnictwo w szkoleniach dotyczących kompetencji samorządów w zakresie ochrony zabytków	UG
22.	Uwrażliwienie przedstawicieli różnych grup zawodowych na problemy ochrony dziedzictwa kulturowego ze wskazaniem zagrożeń i ich definiowanie na spotkaniach i szkoleniach	UG
23.	Dążenie do powołania w UG stanowiska ds. ochrony zabytków i opieki nad zabytkami (nazwa robocza) – osoby odpowiedzialnej za proces rewitalizacji obszarów historycznych gminy oraz ochronę zabytków	UG
24.	Rozpoznanie możliwości stworzenia profesjonalnej grupy operacyjnej, która zajęłaby się pracami na terenach objętych ochroną	UG, NGO's
25.	Stosowanie działań dyscyplinujących w stosunku do osób, które nie sprawują należytej opieki nad zabytkiem, określonej w art. 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami	UG, policja, OSP
26.	Uwzględnianie w umowach sprzedaży/dzierżawy/najmu itp. warunków właściwego użytkowania obiektów zabytkowych oraz obowiązku przeprowadzenia prac remontowych w określonym terminie	UG

Priorytet II

Zahamowanie procesów degradacji zabytków i trwała poprawa stanu ich zachowania

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Przekazanie starostwu powiatowemu wykazu obiektów objętych ewidencją zabytków oraz jego systematyczne aktualizowanie	UG, starostwo
2.	Stworzenie modelu współpracy z właścicielami i administratorami obiektów wpisanych do rejestru zabytków i ujętych w gminnej ewidencji zabytków	UG, właściciele i zarządcy obiektów

3.	Współpraca samorządu ze związkami wyznaniowymi będącymi właścicielami i zarządcami zabytków sakralnych (kościół, cmentarze)	UG, związki wyznaniowe
4.	Współpraca z NGO's i grupami społecznymi w zakresie monitorowania stanu zabytków na terenie gminy	UG, NGO's, grupy społeczne
5.	Prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach zabytkowych stanowiących własność gminy (w ramach opracowanego planu remontów)	UG
6.	Zmiana sposobu użytkowania lub adaptacja nieużytkowanych obiektów zabytkowych (program rewitalizacji i rewitalizacji budynków będących własnością gminy, np. budynek biura tartaku w Parciakach-Stacji, plebania w Jednoróźcu, tzw. stara gmina w Jednoróźcu)	UG, właściciele i zarządcy obiektów, parafia
7.	Organizacja spotkań o możliwościach tworzenia miejsc pracy związanych z dziedzictwem kulturowym gminy	UG, starostwo, MWKZ
8.	Sprawne interweniowanie przez właściwe służby gminne w celu przeciwdziałania zaorywaniu stanowisk archeologicznych	UG, starostwo
9.	Prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy historycznych nagrobkach i miejscach pamięci narodowej na zabytkowych cmentarzach oraz przy kapliczkach, figurach i krzyżach na terenach gminnych	UG, RG, MWKZ
10.	Poddanie pomników przyrody niezbędnym zabiegom pielęgnacyjnym	UG, MWKZ, WKP
11.	Prowadzenie bieżących prac porządkowych przy zabytkowych zespołach zieleni, np. cmentarzach wojennych (w tym dbałość o stan płyt i stel cmentarnych)	UG
12.	Zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed pożarem, zniszczeniem i kradzieżą (montaż instalacji przeciwpożarowej i alarmowej, zabezpieczeń przeciw włamaniom, znakowanie i ewidencjonowanie zabytków ruchomych itp.)	UG

13.	Stała współpraca na poziomie planowanych inwestycji z właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych, prowadząca do poprawy stanu ich zachowania i utrzymania w jak najlepszym stanie substancji zabytkowej	UG, właściciele i zarządcy obiektów
14.	Podejmowanie starań o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy	UG

Priorytet III

Uwzględnienie ochrony zabytków, krajobrazu kulturowego oraz dziedzictwa archeologicznego w dokumentach planistycznych i strategicznych gminy

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Prowadzenie monitoringu i weryfikacji obiektów uwzględnionych w gminnej ewidencji zabytków (z zastosowaniem komputerowej bazy danych)	UG, mieszkańcy i grupy społeczne, NGO
2.	Uzupełnienie dokumentów strategicznych i planistycznych o działania ukierunkowane na ochronę zabytków, w tym uwzględnienie zadań gminnego programu opieki nad zabytkami	UG, MWKZ
3.	Uwzględnianie ochrony zabytków poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego	UG, MWKZ
4.	Aktualizacja miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego pod względem ochrony krajobrazu kulturowego	UG, MWKZ
5.	Uwzględnianie zasad ochrony stref występowania zabytków archeologicznych w opracowywanych dla terenu gminy dokumentach studialnych dotyczących polityki przestrzennej (np. studia i plany zagospodarowania przestrzennego)	UG, MWKZ

6.	Wspieranie badań i opracowań wykonywanych dla potrzeb planowania przestrzennego, programów ochrony dziedzictwa kulturowego gminy, obszarów planowanych pod inwestycje	UG, MWKZ
7.	Uwzględnianie w dokumentach planistycznych i strategicznych gminy ustaleń badaczy i badaczek (historycy, historyczki, etnografowie, etnografki, regionaliści i regionalistki), by prezentować aktualny stan rzetelnej wiedzy w zakresie dziedzictwa kulturowego	UG, MWKZ, badacze, NGO's, mieszkańcy

Priorytet IV

Kreowanie atrakcyjnego wizerunku gminy oraz budowanie tożsamości, podnoszenie atrakcyjności gminy poprzez udostępnienie zabytków dla potrzeb społecznych i turystycznych

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Udzielanie wsparcia finansowego z budżetu gminy na działania służące ochronie dziedzictwa kulturowego, a podejmowane przez NGO's, parafie i inne podmioty życia społecznego w gminie	UG, NGO's i grupy społeczne, związki wyznaniowe
2.	Organizacja cyklicznej imprezy plenerowej, która uchwyci <i>genius loci</i> gminy, np. wykorzystanie motywu jednorożca	UG, mieszkańcy, MWKZ, NID, NGO's i grupy

		społeczne, Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna
3.	Stworzenie marki miejsca (marki lokalnej) w oparciu o motyw jednorożca podczas procesu brandingu	UG, mieszkańcy, NGO's i grupy społeczne, Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna
4.	Współpraca przy tworzeniu i udział co roku we wrześniu w Europejskich Dniach Dziedzictwa, organizowanych przez NID w duchu wzmacniania społecznej współodpowiedzialności za stan zabytków	UG, NID, mieszkańcy, NGO's i grupy społeczne
5.	Organizacja corocznych imprez plenerowych związanych z dziedzictwem kurpiowskim i drobnoszlacheckim oraz pogranicznym charakterem gminy	UG, NGO's i grupy społeczne, mieszkańcy, nadleśnictwa
6.	Organizacja rajdów historycznych, biegów terenowych, pieszych wędrówek, wycieczek rowerowych i gier wiejskich	UG, NGO's, grupy społeczne,

		nadleśnictwa, mieszkańcy
7.	Organizacja lub wspieranie w organizacji spacerów tematycznych i spacerów wirtualnych	UG, NGO's, grupy społeczne, nadleśnictwa, mieszkańcy
8.	Organizacja LARP'ów (Live Action Role Playing) opartych na tematyce dziedzictwa kulturowego gminy, rozgrywanych w sąsiedztwie lub wnętrzach zabytków	UG, NGO's, grupy społeczne, mieszkańcy
9.	Kreowanie i rozwój produktu turystycznego „Szlakiem linii kolejowej Ostrołęka–Szczytno”	UG, Polskie Koleje Państwowe, NGO's i grupy społeczne, Mazowiecka Regionalna Organizacja Turystyczna
10.	Współdziałanie z organizatorami cyklicznych przedsięwzięć służących pogłębianiu zainteresowania dziedzictwem kulturowym gminy Jednorożec	UG, mieszkańcy, NGO's i grupy społeczne, nadleśnictwa

11.	Współdziałanie z organizatorami imprez i przedsięwzięć związanych z obchodami rocznic historycznych i wydarzeń szczególnie istotnych dla dziejów gminy	UG, NGO's i grupy społeczne, nadleśnictwa
12.	Organizacja rekonstrukcji historycznych bitwy lipcowej 1915 r. oraz modlitwy ekumenicznej na cmentarzu pierwszowojennym w Jednorożcu	UG, starostwo, NGO's, grupy społeczne, mieszkańcy
13.	Inicjowanie i organizacja wystaw stacjonarnych wewnętrznych i plenerowych popularyzujących dziedzictwo kulturowe gminy Jednorożec	UG, MWKZ, NGO's i grupy społeczne
14.	Organizowanie w placówkach edukacyjnych i instytucjach kultury, w NGO's konkursów historycznych, plastycznych i fotograficznych na temat obiektów zabytkowych w gminie	UG, szkoły, NGO's i grupy społeczne
15.	Opracowanie programu systemu informacji wizualnej, tj. tworzenie jednolitych tematycznie, widocznych i atrakcyjnych graficznie tablic informacyjnych przy zabytkach w gminie z informacjami o możliwościach ich zwiedzania	UG, NGO's
16.	Opracowanie – na podstawie gminnej ewidencji zabytków – cyfrowej bazy danych o obiektach zabytkowych, o istotnych wartościach krajobrazu kulturowego i różnych aspektach dziedzictwa kulturowego gminy oraz jej udostępnianie mieszkańcom, mieszkankom i osobom zainteresowanym poprzez	UG, NGO's i grupy społeczne

	umieszczenie na stronach internetowych i w mediach społecznościowych UG	
17.	Przygotowanie wydawnictw naukowych i popularnonaukowych propagujących historię i dziedzictwo gminy	UG, NGO's i grupy społeczne
18.	Stworzenie przewodnika historyczno-turystycznego po gminie	UG, NGO's i grupy społeczne
19.	Wydawanie pocztówek, map, folderów oraz katalogów wystaw prezentujących środowisko kulturowe gminy	UG, NGO's i grupy społeczne
20.	Opracowanie atrakcyjnej graficznie mapy zabytków znajdujących się na terenie gminy, która ułatwi ich dostępności i stanowić będzie element promocyjny	UG, NGO's, grupy społeczne
21.	Użycie nowych technologii do prezentacji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego gminy (aplikacje na telefonie, kody QR, questing, geocatching itp.)	UG, NGO's i grupy społeczne, nadleśnictwa
22.	Wytyczenie i organizacja nowych szlaków rowerowych oraz ścieżek dydaktycznych na terenie gminy w sąsiedztwie obiektów zabytkowych	UG, NGO's, nadleśnictwa i grupy społeczne
23.	Stała współpraca z prasą, radiem i telewizją oraz wykorzystywanie Internetu do prezentacji dziedzictwa kulturowego gminy (np. przygotowanie filmów, podcastów, galerii zdjęć, a także media społecznościowe itp.)	UG

24.	Stała współpraca z lokalnymi izbami pamięci, muzeami, kolekcjonerami pamiątek przeszłości, badaczami i badaczkami, Radą Dziedzictwa Regionalnego w Przasnyszu	UG, NGO's i grupy społeczne, parafie
25.	Propagowanie idei społecznej opieki nad zabytkami	UG, NGO's i grupy społeczne
26.	Stworzenie Centrum Interpretacji Zabytku jako miejsca służącego udostępniania zabytków społeczeństwu, tworzenia warunków sprzyjających lepszemu korzystaniu z dziedzictwa i jego wartości poprzez wystawy stałe i czasowe, instalacje przestrzenne, multimedia, zajęcia warsztatowe i wykłady, projekty edukacyjne, projekcje filmów, koncerty tematyczne, prowadzenie badań i upowszechnianie ich wyników, multimedia itp. oraz spotkania dla lokalnej społeczności	UG, starostwo, NGO's, grupy społeczne, mieszkańcy
27.	Nagradzanie i wyróżnianie najlepszych inicjatyw związanych z zabytkami (np. konserwacje) przez wójta gminy	UG, właściciele i zarządcy obiektów, lokalna społeczność
28.	Wspieranie rozwoju i tworzenie regionalnych skansenów, izb pamięci, plenerowo-sezonowych muzeów, wystaw rękodzieła, warsztatów kulinarnych itp.	UG, NGO's, grupy społeczne, mieszkańcy
29.	Zachowanie i prezentacja dziedzictwa z wykorzystaniem współpracy sieciowej na poziomie lokalnym w formie ekomuzeum	UG, MWKZ, starostwo

	(w tym: centrum informacyjno-dokumentacyjne, sieć obiektów i miejsc, warsztaty i pokazy, sieć oznakowanych ścieżek i szlaków oraz cykliczne i okazjonalne imprezy)	
30.	Szukanie sposobów merytorycznego wsparcia rozwoju gospodarstw agroturystycznych w zabytkowych obiektach lub w ich bezpośrednim sąsiedztwie, gdzie oferowany będzie wypoczynek i rozrywka z regionalnymi potrawami, wędkarstwem, grzybobraniem itp., w oparciu o zwyczaje i miejscowe tradycje	UG, grupy społeczne, mieszkańcy

Priorytet V

Powszechna edukacja w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców i mieszkank gminy

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Edukacja regionalna – stworzenie przy udziale Kuratorium Oświaty oraz doradców metodycznych programów nauczania uwzględniających dziedzictwo kulturowe dla wszystkich poziomów nauczania, bazujących na programie ochrony zabytków gminy Jednorożec	UG, kuratorium oświaty, badacze i badaczki
2.	Podnoszenie kwalifikacji i doskonalenie zawodowe kadry nauczycielskiej oraz osób działających w sferze upowszechniania dziedzictwa kulturowego	UG, NGO's, kuratorium oświaty
3.	Wspieranie projektów edukacyjnych i konkursów poświęconych upowszechnianiu historii i dziedzictwa gminy	UG, NGO's, kuratorium oświaty

4.	Współpraca ze środowiskami naukowymi i instytucjami kultury – wspieranie badań i studiów nad zasobem kulturowym i jego ochroną oraz propagowania dziedzictwa kulturowego gminy	UG, NGO's, grupy społeczne i mieszkańcy
5.	Współorganizacja różnorodnych ogólnodostępnych przedsięwzięć (konferencje, sesje popularnonaukowe, seminaria), popularyzujących dziedzictwo kulturowe oraz potrzebę jego ochrony	UG, NGO's i grupy społeczne, nadleśnictwa
6.	Upowszechnianie wyników badań naukowych w publikacjach, środkami multimedialnymi (YouTube, media społecznościowe, modele 3G itp.)	UG, NGO's, grupy społeczne
7.	Propagowanie idei społecznych kwest przeznaczonych na ratowanie zabytkowych cmentarzy, w tym cmentarzy pierwszowojennych i innych miejsc pamięci	UG, NGO's i grupy społeczne, związki wyznaniowe
8.	Wprowadzenie i systematyczne uzupełnianie na stronie internetowej gminy zakładki dotyczącej dziedzictwa kulturowego	UG
9.	Prowadzenie polityki informacyjnej dotyczącej pozytywnych działań konserwatorskich i remontowo-budowlanych przy obiektach i przestrzeniach zabytkowych	UG, MWKZ
10.	Powołanie wspólnie ze Starostwem Powiatowym w Przasnyszu i MWKZ Społecznych Opiekunów Zabytków działających na terenie gminy	UG, MWKZ, NGO's, starostwo

11.	Organizowanie corocznych wydarzeń rocznicowych o charakterze promującym dziedzictwo gminy np. w oparciu o wydarzenia historyczne, miejsca pamięci, zabytki	UG, NGO's i grupy społeczne, nadleśnictwa
12.	Realizacja programu edukacji środowiskowej wśród dorosłych i dzieci	UG, szkoły, nadleśnictwa, kuratorium Oświaty

Priorytet VI

Promocja zasobów dziedzictwa kulturowego gminy pod kątem rozwoju ruchu turystycznego (turystyka weekendowa)

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Wspieranie rozwoju infrastruktury turystycznej	UG
2.	Opracowanie i organizacja tras oraz ścieżek edukacyjnych z wykorzystaniem zabytków i walorów przyrodniczych	UG, NGO's, grupy społeczne i mieszkańcy, nadleśnictwa
3.	Wykonanie nowych oraz uzupełnienie i odnowienie istniejących tablic informacyjnych przy obiektach zabytkowych	UG, NGO's, grupy

		społeczne i mieszkańcy
4.	Rozwój tematycznych szlaków turystycznych (pieszych, rowerowych, wodnych, samochodowych, kolejowych) promujących dziedzictwo kulturowe (np. w oparciu o wydarzenia historyczne, tradycje kulinarne)	UG, NGO's, grupy społeczne i mieszkańcy
5.	Wspieranie działań na rzecz włączenia gminy do krajowej i europejskiej sieci szlaków kulturowych	UG
6.	Opracowanie modułu dydaktycznego dla planowanych i rozwijanych szlaków	UG, NGO's, kuratorium oświaty
7.	Użycie nowych technologii i form aktywizujących do prezentacji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego gminy (aplikacje na telefonie, gry terenowe itp.)	UG, NGO's, grupy społeczne i mieszkańcy
8.	Iluminacja najcenniejszych zabytków gminy	UG
9.	Ochrona panoram oraz przedpoli widokowych, np. w miejscu bitwy na Polskiej Kępie	UG, właściciele terenów

Priorytet VII

Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
----	-----------------	------------

1.	Wprowadzenie ulg podatkowych z tytułu przeprowadzanych remontów i restauracji zabytków wpisanych do rejestru zabytków i ujętych w gminnej ewidencji zabytków	UG, RG
2.	Wypracowanie polityki informacyjnej służącej szerokiemu społecznemu upowszechnianiu bieżących informacji o aktualnie ogłaszanych terminach naboru wniosków, Programach Operacyjnych, programach MKiDN i innych możliwościach pozyskania środków finansowych na realizację prac remontowych, konserwatorskich i rewitalizację obiektów zabytkowych	UG
3.	Uruchomienie wraz z NGO's i instytucjami kultury corocznych zbiórek przeznaczonych na ratowanie zabytkowych cmentarzy, w tym cmentarzy pierwszowojennych i innych miejsc pamięci	UG, parafie, NGO's i grupy społeczne

Priorytet VIII

Wykorzystanie funduszy krajowych i funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w działaniach samorządu zmierzających w zakresie opieki nad zabytkami i ochrony zabytków

nr	Nazwa działania	Uczestnicy
1.	Monitoring przez powołaną w ramach UG komórkę organizacyjną ds. dziedzictwa dostępnych funduszy dedykowanych ochronie dziedzictwa	UG
2.	Bieżące zamieszczanie na stronie internetowej i w mediach społecznościowych UG dostępnych samorządowi informacji dotyczących możliwości pozyskania zewnętrznych środków finansowych, ułatwiających właścicielom i zarządcom obiektów	UG

	zabytkowych terminowe i prawidłowe składanie stosownych wniosków	
3.	Doradztwo w pozyskiwaniu funduszy zewnętrznych na zachowanie i utrzymanie obiektów zabytkowych (w miarę możliwości organizacyjnych UG)	UG

8. Instrumentarium realizacji Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Jednorozec

Aby zrealizować zamierzone cele określone w konkretnych działaniach, należy zastosować możliwie najszersze *spectrum* narzędzi. Zakłada się, że zadania określone w programie będą wykonywane za pomocą następujących instrumentów:

- a) prawnych – wynikających z przepisów ustawowych (np. programy określające politykę państwa i województwa w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, dokumenty wydawane przez WUOZ, uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków, wykonywanie decyzji administracyjnych, np. wojewódzkiego konserwatora zabytków);
- b) finansowych (m.in. współfinansowanie prac konserwatorskich i remontowych przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy, korzystanie z programów uwzględniających finansowanie z funduszy europejskich oraz dotacje, subwencje, dofinansowania, nagrody, zachęty finansowe dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych);
- c) koordynacji (m.in. poprzez realizację projektów i programów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego zapisanych w wojewódzkich, powiatowych i gminnych strategiach, planach rozwoju lokalnego itp., współpracę z ośrodkami naukowymi i akademickimi, współpracę z organizacjami wyznaniowymi w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami);

d) społecznych (m.in. poprzez działania edukacyjne, informacyjne i promocyjne, współpracę i współdziałanie z organizacjami społecznymi, działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami);

e) kontrolnych (m.in. przez aktualizację gminnej ewidencji zabytków, monitoring stanu zagospodarowania przestrzennego oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego, utworzenie stanowiska odpowiedzialnego za sposób, w jaki realizowane będą poszczególne zadania wynikające z ustaleń niniejszego programu).

9. Źródła finansowania gminnego programu opieki nad zabytkami

Działania związane z opieką nad zabytkami i ochroną zabytków będące statutowym obowiązkiem samorządu powinny być w dużej mierze finansowane z budżetu gminy Jednorozec. Dla wielu działań jednak możliwe jest pozyskanie środków krajowych i środków z funduszy europejskich. Osobnym źródłem finansowania może być partnerstwo publiczno-prywatne, czyli pozyskiwanie środków we współpracy z prywatnymi inwestorami.

Środki finansowe na realizację działań związanych z opieką nad zabytkami i ochroną zabytków można pozyskać z następujących źródeł:

a) budżet Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego:

– dotacje celowe na dofinansowanie prac konserwatorskich, restauratorskich lub robót budowlanych przy zabytkach, obejmują prace przy zabytkach nieruchomych, murowanych i drewnianych, będących dziełami architektury sakralnej i świeckiej oraz zabytkach ruchomych, takich jak wytwory dawnej sztuki malarstwa, rzeźby czy polichromii; wsparciem objęte są również obiekty małej architektury, np. kapliczki, nagrobki, posągi (<https://www.mazovia.pl/kultura-i-turystyka/zabytki/dotacje/>);

– otwarty konkurs ofert na realizację zadań Województwa Mazowieckiego (<https://www.mazovia.pl>);

– budżet obywatelski Mazowsza (<https://bom.mazovia.pl>);

b) środki MWKZ:

– budżet na prace zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.;

– dotacja celowa z budżetu państwa na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach zabytkowych, wpisanych do rejestru zabytków województwa mazowieckiego; może być udzielona na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane planowane do przeprowadzenia w roku złożenia wniosku lub następnym bądź przed upływem 3 lat po ich wykonaniu na wniosek właściciela, posiadacza zabytku wpisanego do rejestru zabytków bądź osoby posiadającej taki zabytek w trwałym zarządzie;

c) środki MKiDN

– budżet w ramach dotacji przyznanej zgodnie z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w oparciu o ogłaszane corocznie przez ministerstwo aktualne programy (Kolekcje muzealne; Wspieranie działań muzealnych; Kultura ludowa i tradycyjna; Ochrona zabytków; Ochrona zabytków archeologicznych; Ochrona dziedzictwa kulturowego za granicą; Miejsca pamięci narodowej za granicą; Badanie polskich strat wojennych; Wspieranie samorządowych instytucji kultury – opiekunów miejsc pamięci; Wspieranie opieki nad miejscami pamięci i trwałymi upamiętnieniami w kraju – więcej informacji na stronie <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-i-projekty>);

– Program Operacyjny „Dziedzictwo kulturowe”, priorytet „Ochrona zabytków”, priorytet „Ochrona i cyfryzacja dziedzictwa kulturowego”, priorytet „Ochrona zabytków archeologicznych, (<http://www.mkidn.gov.pl/pages/strona-glowna/finansowanie-i-mecenat/programy-ministra/programy-mkidn-2016/dziedzictwo-kulturowe/informacje-ogolne.php>);

– dotacja na badania archeologiczne, jeżeli ich przeprowadzenie jest niezbędne w celu ochrony tych zabytków, przyznawane osobom fizycznym lub jednostkom organizacyjnym zamierzającym realizować te działania (art. 82a i 82b ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami oraz w rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne);

– programy: Program Operacyjny „Promesa Ministra Kultury” (<https://www.gov.pl/web/kultura/promesa-ministra-kultury-i-dziedzictwa-narodowego>), Program Operacyjny „Fundusz wymiany kulturalnej” (<http://fwk.mkidn.gov.pl/dokumenty/2.html>);

d) środki MSWiA:

– Fundusz Kościelny – wyłącznie na remonty i konserwację zabytkowych obiektów o charakterze sakralnym i to tylko na wykonywanie podstawowych prac zabezpieczających sam obiekt (remonty dachów, stropów, ścian i elewacji, osuszanie i odgrzybianie, izolację, remonty i wymianę zużytej stolarki okiennej i drzwiowej, instalacji elektrycznej, odgromowej, przeciwwłamaniowej i przeciwpożarowej itp.) (<https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny>)¹

e) środki unijne:

– Regionalny program operacyjny w województwie mazowieckim (<https://www.funduszedlamazowska.eu>);

– Program Operacyjny „Infrastruktura i środowisko” (<https://www.pois.gov.pl>);

– Program Operacyjny „Kapitał ludzki” (<http://www.kapitalludzki.gov.pl>);

– Program Operacyjny „Europejska współpraca terytorialna” (<https://www.ewt.gov.pl>);

– Program Operacyjny „Innowacyjna Gospodarka” (<https://www.ncbr.gov.pl/programy/fundusze-europejskie/program-operacyjny-innowacyjna-gospodarka/>);

– Program Operacyjny „Fundusz dla organizacji pozarządowych” (<https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/strony/skorzystaj/fundusze-europejskie-dla-organizacji-pozarzadowych/>);

– Programowanie Rozwoju Obszarów Wiejskich ze Środków Europejskich na lata 2021–2027;

– tzw. Fundusze norweskie i EOG Norweski Mechanizm Finansowy oraz Mechanizm Finansowy Europejskiego Obszaru Gospodarczego (czyli tzw. fundusze norweskie i fundusze EOG) – bezzwrotna pomoc zagraniczna przyznana przez Norwegię, Islandię i Liechtenstein;

f) programy rządowe:

– Państwowy Fundusz Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (<https://www.pfron.org.pl>);

– Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (<https://www.nfosigw.gov.pl>);

– Narodowy Instytut Wolności. Centrum Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego (<https://niw.gov.pl>);

g) Instytut Pamięci Narodowej (<https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/38749,Upamietnianie-walk-i-meczenstwa.html>);

h) środki własne właścicieli obiektów zabytkowych;

i) Lokalna Grupa Działania „Kurpsie Razem” (środki dla NGO's);

j) Narodowy Instytut Dziedzictwa (https://nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Konkursy/WSPOLNIE-DLA-DZIEDZICTWA), Narodowe Centrum Kultury (<https://www.nck.pl/dotacje-i-stypendia>);

k) Muzeum Historii Polski;

l) banki (ING, PKO BP, fundacje bankowe);

m) Fundacja Kroenenberga przy Citi Handlowy, Kulczyk Foundation, Polska Fundacja Narodowa (<https://www.pfn.org.pl/zloz-wniosek>);

n) Fundacja Batorego;

o) Polsko-Amerykańska Fundacja Wolności;

p) darowizny na rzecz gminy;

r) społeczne zbiórki i kwesty.

10. Realizacja i finansowanie przez gminę zadań z zakresu ochrony zabytków

Wraz ze Skarbnikiem Urzędu Gminy należy opracować plan inwestycji związanych z ochroną zabytków w ciągu 4 lat obowiązywania Programu Opieki nad Zabytkami dla gminy Jednorzec, w tym:

- zadania inwestycyjne dotyczące ochrony zabytków wprowadzone do wieloletniego programu inwestycyjnego (zabytki będące własnością gminy),
- zadania inwestycyjne wprowadzone do gminnych programów przyjętych uchwałami RG (programy rewitalizacji, rozwoju lokalnego, ochrony środowiska i gospodarki komunalnej itp.).

Dotyczy to zarówno czynności konserwatorskich, jak i prac remontowo-budowlanych (w tym także o charakterze komunalnym) przy:

- obiektach zabytkowych wpisanych do rejestru zabytków (nieruchomych, ruchomych i archeologicznych),
- obiektach ujętych w gminnej ewidencji zabytków,
- obszarach objętych ochroną konserwatorską (w tym wpisanych do rejestru zabytków oraz objętych ochroną na mocy zapisów w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego, wskazanych do ochrony konserwatorskiej w studiach uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego),
- związanych z pielęgnacją i rewaloryzacją zieleni zabytkowej (m.in. cmentarze, aleje).

Ponadto należy wskazać pozostałe planowane i prowadzone zadania zawarte w programie opieki dotyczące środowiska kulturowego gminy, w tym prace studialne, dokumentacyjne i projektowe oraz działania edukacyjne, promocyjne itp.

Należy określić poziom wysokości finansowania planowanych przez gminę zadań z zakresu opieki i ochrony dziedzictwa kulturowego np. poprzez wskazanie udziału procentowego w corocznie uchwalanym budżecie). Pożądane jest, aby w drodze stosownej

uchwały UG dofinansowywał prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru zabytków.

Zadania programu opieki mogą też być realizowane przez instytucje kultury podległe gminie (Gminna Biblioteka Publiczna w Jednorozcu) w ramach działalności bieżącej. Ponadto (w zakresie ustawy o działalności pożytku publicznego i wolontariacie) UG może wspierać działalność kulturalną związaną z ochroną zabytków i tradycji prowadzoną przez NGO's.

11. Zasady monitorowania i oceny realizacji programu

Wójt gminy Jednorzec w roku 2023 i 2025 sporządzi sprawozdania z realizacji programu, które zostaną przedstawione Radzie Gminy. W sprawozdaniu powinny znaleźć się informacje o poziomie realizacji działań podejmowanych w ramach przyjętych priorytetów.

Dla oceny poziomu realizacji działań w ramach priorytetów zaproponowanych w programie proponuje się przykładowe kryteria:

Priorytet I. Konsekwentne i planowe realizowanie zadań kompetencyjnych gminy dotyczących opieki nad zabytkami jako potwierdzenie uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju gminy:

- liczba obiektów wykreślonych z gminnej ewidencji zabytków w wyniku rozbiórki, zniszczenia lub utraty walorów zabytkowych po przebudowie;
- liczba obiektów dodanych do gminnej ewidencji zabytków, wcześniej nie rozpoznanych;
- liczba obiektów wpisanych do wojewódzkiego rejestru zabytków znakowych znakiem Konwencji Haskiej;
- liczba opracowań miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego;
- liczba wniosków o wpisanie do wojewódzkiego rejestru zabytków obiektów zabytkowych z terenu gminy i liczba zgód na wpis do rejestru;
- liczb obiektów przyrodniczych objętych ochroną;
- poziom (w %) wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami;

- przejawy współpracy z Delegaturą WUOZ w Ostrołęce, policją, strażą pożarną i Powiatowym Inspektorem Nadzoru Budowlanego;
- liczba szkoleń lub liczba pracowników i pracownic UG biorących udział w szkoleniach związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego, w tym kompetencjami samorządów w zakresie ochrony zabytków.

Priorytet II. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i trwała poprawa stanu ich zachowania:

- przejawy współpracy ze związkami wyznaniowymi i zarządcami obiektów sakralnych, NGO's;
- liczba osób biorących udział w spotkaniach o możliwościach tworzenia miejsc pracy związanych z dziedzictwem kulturowym gminy;
- wartość finansowa zrealizowanych programów rewaloryzacji i rewitalizacji oraz liczba (bądź inne mierniki) obiektów poddanych rewaloryzacji w ramach tych programów;
- liczba, charakter i wartość prac remontowo-konserwatorskich przy historycznych nagrobkach i miejscach pamięci narodowej na zabytkowych cmentarzach oraz przy kapliczkach, figurach i krzyżach na terenach gminnych;
- liczba złożonych wniosków o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy (odrzuconych i przyjętych, w tym charakter i wysokość przyznanego wsparcia finansowego);
- zakres współpracy z NGO's.

Priorytet III. Uwzględnienie ochrony zabytków, krajobrazu kulturowego oraz dziedzictwa archeologicznego w dokumentach planistycznych i strategicznych gminy:

- liczba miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego uwzględniających ochronę zabytków poprzez odpowiednie zapisy;

- liczba miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego aktualnych pod względem ochrony krajobrazu kulturowego;
- poziom (w %) objęcia terenu gminy wykonanymi miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego;
- liczba badań i opracowań wykonywanych dla potrzeb planowania przestrzennego, programów ochrony dziedzictwa kulturowego gminy, obszarów planowanych pod inwestycje;
- liczba powołań w dokumentach planistycznych i strategicznych gminy na rzetelne ustalenia badaczy i badaczek w zakresie dziedzictwa kulturowego;
- zakres współpracy z NGO's.

Priorytet IV. Kreowanie atrakcyjnego wizerunku gminy oraz budowanie tożsamości, podnoszenie atrakcyjności gminy poprzez udostępnienie zabytków dla potrzeb społecznych i turystycznych:

- wysokość wsparcia finansowego z budżetu gminy na działania służące ochronie dziedzictwa kulturowego podejmowane przez różne podmioty życia społecznego w gminie;
- liczba, charakter i koszt organizacji cyklicznych imprez plenerowych (festynów, rajdów historycznych, biegów terenowych, pieszych wędrówek, wycieczek rowerowych i gier wiejskich, spacerów tematycznych, rocznica wydarzeń historycznych i wydarzeń istotnych dla dziejów gminy), w tym wydarzeń w ramach Europejskich Dni Dziedzictwa i rekonstrukcji wydarzeń z I wojny światowej;
- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw wewnętrznych i plenerowych, działań edukacyjnych na terenie, w placówkach edukacyjnych i instytucjach kultury;
- liczba wystawionych tablic informacyjnych przy zabytkach w gminie;
- liczba wyświetleń strony internetowej lub zakładki na stronie internetowej UG poświęconej dziedzictwu kulturowemu gminy;
- liczba utworzonych szlaków turystycznych i ścieżek rowerowych;

- liczba opracowanych i wydanych publikacji (folderów promocyjnych, przewodników, pocztówek, map, katalogów wystaw itp.);
- liczba wzmianek w mediach poświęconych działaniom UG w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami i dziedzictwem kulturowym gminy;
- liczba osób zwiedzających izby regionalne i proponowane ekomuzeum;
- zakres współpracy z NGO's.

Priorytet V. Powszechna edukacja w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego wśród mieszkańców i mieszkank gminy:

- liczba szkoleń dla nauczycieli i nauczycielek oraz osób działających w sferze upowszechniania dziedzictwa kulturowego;
- liczba projektów edukacyjnych i konkursów poświęconych upowszechnianiu historii i dziedzictwa gminy oraz liczba ich uczestników i uczestniczek;
- liczba badań i studiów nad zasobem kulturowym i jego ochroną, których powstanie zostało wsparte przez UG;
- liczba konferencji, sesji popularnonaukowych, seminariów popularyzujących dziedzictwo kulturowe oraz potrzebę jego ochrony oraz liczba ich uczestników i uczestniczek;
- liczba wyświetleń wyników badań naukowych w ramach przekazu multimedialnego (YouTube) lub zasięg postów (media społecznościowe);
- liczba Społecznych Opiekunów Zabytków działających na terenie gminy;
- zakres współpracy z NGO's.

Priorytet VI. Promocja zasobów dziedzictwa kulturowego gminy pod kątem rozwoju ruchu turystycznego (turystyka weekendowa):

- liczba nowych tras oraz ścieżek edukacyjnych, a także szlaków turystycznych z wykorzystaniem zabytków i walorów przyrodniczych;

- liczba nowych oraz uzupełnionych i odnowionych już istniejących tablic informacyjnych przy obiektach zabytkowych;
- liczba wyświetleń, pobrań lub liczba użytkowników nowych technologii służących do prezentacji i popularyzacji dziedzictwa kulturowego gminy (np. aplikacje na telefonie);
- liczba najcenniejszych zabytków gminy poddanych iluminacji;
- zakres współpracy z NGO's.

Priorytet VII. Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami:

- liczba wydanych zgód na ulgi podatkowe z tytułu przeprowadzanych remontów i restauracji zabytków wpisanych do rejestru zabytków i ujętych w gminnej ewidencji zabytków;
- liczba osób, NGO's, grup społecznych itp., które skorzystały z upowszechnianych na bieżąco informacji o aktualnie ogłaszanych terminach naboru wniosków, Programach Operacyjnych, programach MKiDN i innych możliwościach pozyskania środków finansowych na realizację prac remontowych, konserwatorskich i rewitalizację obiektów zabytkowych;
- liczba osób biorących udział w społecznych kwestach przeznaczonych na ratowanie zabytkowych cmentarzy, w tym cmentarzy pierwszowojennych i innych miejsc pamięci oraz wysokość zgromadzonych środków.

Priorytet VIII. Wykorzystanie funduszy krajowych i funduszy strukturalnych Unii Europejskiej w działaniach samorządu zmierzających w zakresie opieki nad zabytkami i ochrony zabytków:

- liczba złożonych wniosków o uzyskanie środków zewnętrznych na rewaloryzację zabytków będących własnością gminy (odrzuconych i przyjętych, w tym charakter i wysokość przyznanego wsparcia finansowego);

- liczba osób, NGO's, grup społecznych itp., które skorzystały z upowszechnianych bieżących informacji o aktualnie ogłaszanych terminach naboru wniosków, Programach Operacyjnych, programach MKiDN i innych możliwościach pozyskania środków finansowych na realizację prac remontowych, konserwatorskich i rewitalizację obiektów zabytkowych;
- liczba spotkań doradczych na temat doradztwo pozyskiwania funduszy zewnętrznych na zachowanie i utrzymanie obiektów zabytkowych.

12. Bibliografia

Chabiera A., Koziół A., Skaldawski B., *Dziedzictwo obok Mnie. Poradnik zarządzania dziedzictwem w gminach*, Warszawa 2019;

Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny, oprac. T. Błyskorz i in., Warszawa 2008;

Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny, oprac. T. Błyskorz i in., „Kurier Konserwatorski”, 2009, 2, s. 2–36;

Zarzycka K., *Rozgryźć dziedzictwo. Podręcznik dobrych praktyk upowszechniania dziedzictwa i edukacji o dziedzictwie kulturowym*, Warszawa 2016.

Spis opracowań wykorzystanych w rysie historycznym terenu i opisie osadnictwa znajduje w przypisach.